

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS  
HUMANITARINIS FAKULTETAS  
LIETUVIŲ KALBOS IR KOMUNIKACIJOS KATEDRA

**IRENA VILKAITĖ**

**PASYVIOJI LEKSIKA LIETUVIŲ–LATVIŲ IR  
LATVIŲ–LIETUVIŲ KALBŲ ŽODYNUOSE**

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovė  
doc. dr. **Regina Kvašytė**

Šiauliai, 2005

## Turinys

IŲVADAS.....	3
I. Pasyvioji leksika: archaizmų ir istorizmų sąvokos, vartojimas.	
Archaizmų ir istorizmų panašumai ir skirtumai.....	6
II. Pasyvioji leksika lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose:.....	11
1. Istorizmų ir archaizmų leksinė klasifikacija:	
1.1. Socialiniai istorizmai ir archaizmai.....	12
1.2. Politiniai istorizmai ir archaizmai.....	14
1.3. Kultūriniai istorizmai ir archaizmai.....	16
1.4. Kariniai (karybos) istorizmai ir archaizmai.....	18
1.5. Etniniai istorizmai ir archaizmai.....	19
1.6. Buitiniai istorizmai ir archaizmai.....	21
1.7. Teisiniai istorizmai ir archaizmai.....	22
1.8. Religiniai istorizmai ir archaizmai.....	23
1.9. Matavimo vienetų, skaičių, žemės valdų pavadinimai.....	24
1.10. Administraciniai istorizmai ir archaizmai.....	25
1.11. Ekonominiai istorizmai ir archaizmai.....	26
1.12. Giminytės ryšių pavadinimai.....	27
1.13. Istorinių laikotarpių pavadinimai.....	28
1.14. Kreipiniai ir jų dalys.....	28
2. Istorizmų ir archaizmų morfologinė klasifikacija.....	30
3. Lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos palyginimas.....	36
4. Lietuvių ir latvių kalbų pasyviosios leksikos aktualizacija .....	44
IŠVADOS.....	54
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA .....	57
SUMMARY.....	59
PRIEDAS.....	60

## IVADAS

Tautos istorija, socialinių, politinių santykių raida, mokslo, kultūros plėtotė turi tiesioginę įtaką tiek latvių, tiek lietuvių kalboms, o ypač jautri išorės pakitimams yra šių (kaip ir kitų) kalbų leksika. Kinta tikrovė, kinta ir kalbos žodynas – atsiranda naujų žodžių, o seni žodžiai (ar jų reikšmės) nyksta, tampa pasyvūs. Pasak lietuvių kalbininko S. Karaliūno, leksikoje pirmiausia atsispindi tautos išgyvenimai ir istorijos įvykiai, ji atspindi visuomenės progresą ar regresą, idėjų kaitą (Karaliūnas, 1997, 67). Vienas iš šaltinių, galinčių suteikti informacijos apie socialinę raidą bei jos padarinius – žodynai, kadangi juose, priklausomai nuo leksikografinio leidinio paskirties ir pobūdžio, fiksuojama tam tikro laikotarpio, gyventojų sluoksnio ar veiklos srities leksika. Žodynuose aptinkama ne tik plačiai vartojamų žodžių (aktyvioji leksika), ar į vartoseną grįžtančių žodžių (aktualizuotoji leksika), bet ir šiuo metu visai nebevartojamų ar mažai vartojamų žodžių (pasyvioji leksika, t. y. archaizmai ir istorizmai) (Kvašytė, Žilinskas, 2003, 91).

**Darbo aktualumas.** *Archaizmai ir istorizmai* – pasenusių, nebeaktualių šiandien daiktų, reiškinių ar realiųjų pavadinimai. Tačiau jie yra vieninteliai tų sąvokų reiškėjai, todėl kalbant apie praeities reiškinius, be jų negalima išsiversti. Be to, istorizmai, archaizmai yra istorijos, etnografijos, archeologijos ir kitų praeitį tyrinėjančių mokslų terminai (Jakaitienė, 1980, 85). Šie kalbininkės E. Jakaitienės teiginiai tik patvirtina pasyviosios leksikos svarbą. Istorizmai ir archaizmai aptariami J. Barauskaitės, R. Kvašytės, J. Palonio, E. Jakaitienės, A. Lauos ir kt. darbuose. Išsamių praktinių tyrimų maža, išskyrus vieną kitą straipsnį. Plačiau nenagrinėta dvikalbiuose giminiškų – latvių ir lietuvių – kalbų žodynuose užfiksuota pasyvioji leksika.

Magistro darbas rašomas, remiantis bakalauro darbu „Lietuvių ir latvių kalbų istorinė leksika“. Tema pildoma, plečiama, nes analizuojami ne tik istorizmai, bet ir archaizmai. Medžiaga rinkta ne tik iš lietuvių–latvių, bet ir iš latvių–lietuvių kalbų žodynų. Remiantis ja, sudarytas dvikalbis lietuvių ir latvių pasyviosios leksikos žodynėlis.

Šis darbas reikšmingas leksikologijos teorijai, baltistikos studijoms. Sudarytas pasyviosios leksikos žodynėlis gali būti naudingas visiems, kurie domisi istorijos, archeologijos, etnografijos, etnokultūros dalykais.

**Darbo objektas.** Tyrimo objektas – pasyvioji leksika (istorizmai ir archaizmai) dvikalbiuose lietuvių–latvių (1964, 1995) ir latvių–lietuvių (1977, 2003) kalbų žodynuose.

**Darbo tikslas ir uždaviniai.** Darbo tikslas – aprašyti lietuvių ir latvių kalbų pasyviają leksiką.

**Uždaviniai:**

1. nustatyti, kaip lietuvių ir latvių kalbotyroje suvokiami, apibrėžiami archaizmai, istorizmai, nusakomos jų vartojimo sferos, kuo istorizmai skiriasi nuo archaizmų;

2. suklasifikuoti ir aptarti lietuvių ir latvių kalbų pasyviają leksiką (remiantis lietuvių ir latvių leksikografijos leidiniais: *Lietuvių–latvių kalbų žodynas* (toliau LLKŽ), *Lietuvių–latvių kalbų žodynas* (toliau LLKŽ<sup>1</sup>) *Latvių–lietuvių kalbų žodynas* (toliau LLŽ), *Latvių–lietuvių kalbų žodynas* (toliau LLŽ<sup>2</sup>):

a) leksiniu aspektu;

b) morfologiniu aspektu;

3. palyginti giminingų – lietuvių ir latvių – kalbų istorizmus ir archaizmus (darybą, gramatines kategorijas, pasyviosios leksikos sinonimiją);

4. išsiaiškinti, kaip įvairiuose lietuvių ir latvių kalbų žodynuose pateikiama pasyvioji leksika (pažymų sistema), ar tuos pačius istorizmus ir archaizmus pripažįsta skirtingų leksikografijos leidinių autoriai;

5. aptarti lietuvių ir latvių pasyviosios leksikos aktualizaciją.

**Darbo metodai.** Darbas rašomas lyginamuoju, aprašomuoju – analitiniu ir skaičiavimo metodais.

Renkant iš LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup>, LLŽ, LLŽ<sup>2</sup> (kai kuriais atvejais ir iš LLVV) istorizmus ir archaizmus, dėmesys kreiptas į žodynų pažymas *ist.* ‘istorija, istorizmas’, *vėst.* (*vėsture, vėsturisks, attiecas uz agrākajiem laikiem* ‘istorija, istorinis, būdingas ankstesniems laikams’), *arch.* ‘archaizmas’, *novec.* (*novecojis, novecojošs* ‘pasenęs, senstantis’), *psn.* ‘pasenusi realija ar sąvoka’.

Istorizmų ir archaizmų reikšmėms aiškinti naudotasi *Dabartinės lietuvių kalbos žodynu* (1993, 2000; toliau DŽ), latvių kalbos žodynu *Latviešu valodas vārdnīca* (1987; toliau LVV), kai kuriais atvejais ir *Tarptautinių žodžių žodynu* (2001; toliau TŽŽ), analogišku latvių kalbos žodynu *Svešvārdu vārdnīca* (1999; toliau SV) ir kita literatūra.

**Darbo aprobacija.** Magistro darbo tema skaityti pranešimai studentų mokslinių darbų konferencijose (2005 m. gegužės 13-14 d. Klaipėdoje; 2004 m. kovo 19 d. Šiauliuose), išspausdintos tezės:

Irena Vilkaitė. Pasyvioji leksika lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose. // *Lietuvos studentų lituanistų 9-oji mokslinė konferencija, skirta Simono Dacho 400-osioms gimimo metinėms*. Programa ir pranešimų tezės. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2005. P. 48-49.

Irena Vilkaitė. Lietuvių ir latvių kalbų istorizmų aktualizacija. // *Studentų darbai-2004*. VIII studentų ir magistrantų mokslinės konferencijos programa ir tezės. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2004m. kovo 19 d. P. 88-89.

**Darbo struktūra.** Magistro darbą sudaro įvadas, teorinė dalis, praktinė dalis (4 skyriai) ir išvados. Taip pat pateikiamas literatūros ir šaltinių sąrašas bei priedas (žodynėlis).

Įvade aptariamas darbo aktualumas, reikšmingumas, objektas, tikslai, uždaviniai, metodai, darbo aprobacija, struktūra.

Pirmojoje (teorinėje) dalyje aptariamos istorizmų ir archaizmų sąvokos, jų vartojimo sferos, istorizmų ir archaizmų panašumai ir skirtumai.

Antrojoje (praktinėje) dalyje lietuvių ir latvių kalbų pasyvioji leksika aptariama ir klasifikuojama leksiniu (I skyrius) bei morfologiniu (II skyrius) aspektais. Lyginimo metodu analizuojami lietuviški archaizmai, istorizmai ir latviški jų atitikmenys (daryba, gramatinės kategorijos, pasyviosios leksikos sinonimija). Šios dalies trečiajame skyriuje siekiama išsiaiškinti, kaip įvairiuose dvikalbiuose lietuvių ir latvių kalbų žodynuose pateikiama pasyvioji leksika (pažymų sistemos). Ketvirtajame skyriuje aptariama lietuvių ir latvių pasyviosios leksikos aktualizacija.

---

Šių ir kitų santrumpų aiškinimą žr. šaltinių ir literatūros sąrašė.

## I. Pasyvioji leksika: archaizmų ir istorizmų sąvokos, vartojimas. Archaizmų ir istorizmų panašumai ir skirtumai

Lietuvių ir latvių kalbų leksika raidos (istoriniu) požiūriu yra skirstoma į *aktyviają* ir *pasyviają*.

*Aktyvioji leksika*, arba aktyvusis žodynas (la. *aktīvā leksika*; angl. *active vocabulary*), – įprastų, kasdien vartojamų vienoje ar kitoje sferoje žodžių visuma. Kaip pažymima KTŽ, aktyvųjų žodyną sudaro kalbančiųjų (visų, atskirų arba tam tikrų jų grupių) vartojami žodžiai, pvz., *derlius*, *įmonė*, *nepriklausomybė*, *taika* ir kt. (KTŽ, 1990, 15). Aktyvioji leksika apima ir tarptautinius, ir tarptautinius žodžius, specialius terminus ir profesionalizmus, emociškus, ekspresyvius žodžius.

*Pasyvioji leksika*, arba archyvinis žodžių fondas (la. *pasīvā leksika*, *pasīvais vārdu krājums*; ru. пассивный словарь, angl. *passive vocabulary*, pranc. *vocabulaire passif*) – aktyviosios priešingybė. Tai kalbos vartotojams, jų įvairioms grupėms ar atskiram vartotojui žinomi ar bent suprantami, bet paprastai nevartojami žodžiai (KTŽ, 1990, 145; ODL, 1997, 6). Į pasyviają leksikos atsargą įeina žodžiai, kurie yra arba ką tik atsiradę ir dar nėra plačiai vartojami (*naujažodžiai*, *neologizmai*, latviškai *jaunvārdi*), arba yra jau retai vartojami, nes jie nyksta, išnyko arba tekartojami praeities reiškiniams žymėti (*archaizmai*, *istorizmai*, latviškai *historismi*, *arhaismi*). Latvių ir lietuvių leksikologijoje archaizmai ir istorizmai dar vadinami *pasenusiais žodžiais*, latviškai *vecvārdi* (Barauskaitė, 1980, 24; Jakaitienė, 1980, 84; Laua, 1981, 168). Archyviniam žodžių fondui latvių (J. Rozenbergs), rusų (Вендина Т.) kalbininkai priskiria ir *okazionalizmus* (lot. *occasionalis* – atsitiktinis) – „bendrinei kalbai nebūdinga žodžio ar žodžių junginio vartosena, pasitaikanti tik tam tikrame kontekste, autoriaus pavartota individualiai, pvz., *bernesnis už berną*“ (TTŽ, 2001, 693). Rusų kalbininkės T. Vendinos (Вендина Т.) teigimu, okazionalizmai yra tam tikrais stilistiniais tikslais (siekiant meninio efektyvumo) autorių arba kalbėtojų sukurti žodžiai. Jie suprantami tik tam tikrame kontekste. Pasitraukę iš jo, okazionalizmai praranda savo vertę, efektyvumą ir kalbos vartotojų yra nebesuvokiami (Вендина, 2001, 170). Darbe nei okazionalizmai, nei neologizmai išsamiau netyrinėjami, kadangi į pasirinktus tyrinėti žodynus jie nėra įtraukiami, o darbas remiasi būtent žodynų medžiaga.

**Archaizmo sąvoka.** Lietuvių ir užsienio (latvių, rusų, anglų) kalbotyroje archaizmai (gr. *archaios* ‘senas, pirmapradis’), arba senybės, suvokiami panašiai.

Lietuvių kalbotyros terminų žodyne *a r c h a i z m a s* (la. *arhaisms*, *senvārds*; ru. арханизм, angl. *archaism*) apibrėžiamas kaip pasenęs žodis (*ašva* ‘kumelė’, *liaupsė* ‘garbė’), gramatinė forma (*duomi* ‘duodu’) ar sintaksinė konstrukcija (*ir numirė saulei nusileidžiančiai* – absoliutinis naudininkas, dativus absolutus) (LKT, 1990, 24).

Lietuvių kalbininkės E. Jakaitienės teigimu, „archaizmai – žodžiai, kuriuos išstūmė kiti, tinkamesni žodžiai, turintys tas pačias reikšmes“. Archaizmų pavyzdžiais galėtų būti tokie XVI – XVII a. lietuviškuose raštuose randami, bet dabar nebevertojami žodžiai, kaip *aisus* „graudus“, *avynas* „dėdė“ ir kt. (Jakaitienė, 1980, 84).

*Lietuvių kalbos enciklopedijoje* archaizmai suprantami dviem aspektais: sinchroniškai ir diachroniškai. Sinchroniškai tai tokie žodžiai (ar kiti kalbos vienetai), kurie rodo esą pasenę, nebepriimtini, todėl paprastai juos atstoja kiti (norminiai) žodžiai.

Diachroniškai suprantamu terminu *archaizmai* čia vadinami: a) iš senųjų raštų pažįstamus, bet dabartinėje kalboje neišlikusius žodžius ar kitus kalbos elementus (*ašva* / *ešva* „kumelė“); b) visus iš senovės paveldėtus žodžius, bet dažniausiai retus tarminius (LKE, 1999, 31).

J. Barauskaitė taip pat apibrėžia archaizmus, kaip žodžius, kuriuos yra pakeitę nauji dabartinės kalbos žodžiai, ir akcentuoja, jog „tai pasenę daiktų, reiškinių ir kt. pavadinimai. Šių dienų kalboje jie turi pakaitalų, pvz.: *ašmas* – *aštuntas*, *sekmas* – *septintas*“ (Barauskaitė, 1995, 40).

Panašiai archaizmus suvokia ir kitų šalių kalbininkai. Latvių leksikologė A. Laua, išanalizavusi pasenusių žodžių atsiradimo priežastis, padaro išvadą, jog archaizmais tampa tie žodžių pavadinimai, kurie vartojami taip retai, kad egzistuojančios realijos imamos vadinti kitais žodžiais, pvz.: *arīdzan* „arī“, *jaunekle* „jauniete“, *sērst* „ciemoties“ (Laua, 1981, 169). Jai pritaria ir minėta rusų kalbininkė T. Vendina, konstatuodama, jog archaizmai – tai žodžiai, pavadinę egzistuojančias realijas, tačiau dėl vienokių ar kitokių priežasčių kitų sinonimiškų leksinių vienetų išstumti iš aktyvaus žodžių fondo, pvz., ru. *лоно* ‘грудь’ (Вендина, 2001, 168). J. Rozenbergo teigimu, „archaizmai yra pasenę žodžiai, kurių įvardytos realijos šiandien turi naują garsų kompleksą (*austra* – *ausma*, *pamieši* – *pleci*)“ (Rozenbergs, 1976, 86; 1995, 231). Anglų kalbos lingvistikos žodyne archaizmas apibrėžiamas tik kaip „pasenusi, nebevertojama forma ar formos, būdingos ankstesniajai kalbos fazei“ (ODL, 1997, 24).

Paprastai yra skiriamos šios archaizmų rūšys (darbe remiamasi J. Barauskaitės ir J. Palionio archaizmų klasifikacija):

- a) l e k s i n i a i: tai **žodžiai**, kuriuos iš aktyviosios vartosenos išstūmė **kiti denotatai**, pvz., *keltuva* „galvijas“, *algoti* „vadinti“;
- b) s e m a n t i n i a i, arba r e i k š m ė s: tai tokie žodžiai, kurių pasenusios atskiros **reikšmės**, pvz., *nasrai* „burna“, *žavinti* „žudyti“;
- c) d a r y b i n i a i, arba s t r u k t ū r i n i a i: tai tokie žodžiai, kurių pasenusi yra tik **forma, morfeminė struktūra**, pvz., *skaudėjas* „skausmas“, *siuntinys* „pasiuntinys“.

Be minėtų archaizmų, gali būti ir kitokių – fonologinių, morfologinių, sintaksinių archaizmų. Tačiau visų šių archaizmų rūšių analizė yra atitinkamų kitų kalbotyros šakų, o ne leksikologijos dalykas. Darbe analizuojami ir tyrinėjami tik leksiniai archaizmai ir kai kurios gramatinės formos.

Ne visų archaizmais laikomų žodžių nykimo laipsnis yra vienodas. J. Palionio nuomone, vieni jų (pvz., *vetušas* „senas“, *talokas* „merga“) yra visiškai išnykę ir retam težinomi. Kiti archaizmai dar gali būti išlikę atskirose tarmėse ir šnektose, bet težinomi dažniausiai tik tai tų tarmių ar šnektų senosios kartos atstovams (pvz., *avynas* fiksuotas iš Pagėgių ir Šilutės rajonų liaudies kalbos). Treti archaizmai gali būti išnykę kaip savarankiški žodžiai, kaip atskiros leksemos, bet išlikę kitų plačiau vartojamų žodžių ar sustabarėjusių žodžių junginių sudėtyje (pvz., *šėkas* „žalias, nesuvytęs šienas“ tepažįstamas iš priežodžio *Išėjo šunims šėko pjauti* „niekais nuėjo“). Tie archaizmai, kurie dar pasitaiko atskirose tarmėse ar šnektose, kartu yra ir dialektizmai.

Taigi, kaip matyti, lietuvių, latvių, rusų kalbotyroje *archaizmai* yra suvokiami labai panašiai, t.y. ***kaip pasyviojo leksikos fondo žodžiai, pasitraukę iš aktyviosios vartosenos, išstumti kitų tą pačią reikšmę turinčių žodžių.***

Lietuvių, latvių, rusų kalbose archaizmai dažniausiai vartojami stilistiniais sumetimais – pakilaus ar, atvirkščiai, komiško stiliaus tekstuose. Pasak J. Pikčilingio, archaizmai kartais pavartojami ir publicistiniuose tekstuose, tačiau čia jie dažnai „būna stilistiškai transformuojami – nulaipinami nuo pjedestalo ir priverčiami reikšti pašaipą, ironiją, sarkazmą“ (Pikčilingis, 1975, 154). Rašytojai archaizmus dabar dažnai vartoja istoriniam koloritui kurti.

**Istorizmo sąvoka.** Lietuvių, latvių, anglų, rusų kalbų moksliniuose veikaluose, istorizmų tema rašytuose kalbininkų darbuose pateikiama įvairių istorizmo sąvokų.

Lietuvių *Kalbotyros terminų žodyne* teigiama: „I s t o r i z m a s – pasyviojo fondo žodis arba žodžių junginys, pavadinantis nebenaudojamą, pasenusį daiktą arba kurią nors istorinę realiją: *dalgiakirvis, krivūlė, kunigaikštis.*“ (KTŽ 1990, 88).

*Lietuvių kalbos enciklopedijoje* istorizmai apibrėžiami kaip „išnykusių bei pasenusių realijų pavadinimai, nebepriklausantys aktualiajai leksikai, tačiau vartojami kaip norminiai (ir neutralūs) žodžiai kalbant apie praeitį. Tai dažniausiai pavadinimai buvusių socialinių bei valstybinių santvarkų kartu su atitinkamomis institucijomis ir žmonių diferenciacija (pvz., *baudžiava, mezliava, viršaitis*), nebevartojamų įrankių, padargų, ginklų, transporto priemonių, drabužių bei avalynės, matų ir pinigų.“ (LKE, 1999, 261).

Panašiai istorizmus apibrėžia ir kiti lietuvių kalbininkai J. Barauskaitė, V. Drovinas, E. Jakaitienė, J. Palionis, J. Pikčilingis, akcentuodami juos kaip pasenusių ir išnykusių buities, religijos, karybos, politinių, ekonominių formacijų, socialinių ir kt. realijų pavadinimus (Barauskaitė, 1980, 24;



Drovinas, 1986, 130; Jakaitienė, 1980, 84; Pikčilingis, 1975, 150), „pasitraukusius iš aktyvios vartosenos drauge su jais žyminčiais denotatais” (Palionis, 1999, 217).

Užsienio kalbininkų požiūris, suvokimas apie istorizmus neprieštarauja lietuvių supratimui.

Rusų kalbiniame enciklopediniame žodyne istorizmai aiškinami kaip „žodžiai ar žodžių junginiai, įvardijantys išnykusias realijas. Jie mena ir gilią senovę, ir netolimą praeitį. Istorizmas gali būti viena daugiareikšmio žodžio reikšmė“ (LES, 2002, 204).

Kalbėdamas apie specifinę leksiką, pasenusius žodžius, istorizmus mini ir komentuoja ir latvių kalbininkas J. Rozenbergas. Jo supratimu, istorizmai yra žodžiai, žymintys šiandien neaktualias ir pamažu nykstančias realijas, pvz., *muiža, colla, cunfte* (Rozenbergs, 1995, 231). Aprašydama pasyviosios leksikos vienetus, latvių kalbininkė A. Laua akcentuoja, kad „istorizmai yra pasenusių, nebeaktualių, dažnai istorijos dalimi tapusių reiškinių pavadinimai, labai glaudžiai susiję su visuomenės istorija, su ekonominio ir kultūrinio gyvenimo raida įvairiose srityse” (Laua, 1981, 168).

Kaip rodo šios istorizmų sąvokų interpretacijos, lietuvių, latvių, rusų kalbose *istorizmai* suprantami vienodai, t. y. ***kaip pasyviojo (arba archyvinio žodžių fondo) žodžiai, pavadinantys pasenusius, išnykusius praėjusių laikų daiktus, reiškinius, sąvokas, istorines realijas.***

J. Palionis istorizmams iš dalies priskiria ir mitologinius pavadinimus (Palionis, 1979, 74). Darbe šios koncepcijos nesilaikoma, nes analizuojamuose žodynuose istorizmai ir mitologiniai terminai pateikiami atskirai.

**Istorizmų vartojimo sferos.** Lietuvių ir užsienio (latvių, rusų, anglų ir kt.) kalbose istorizmai, kaip tam tikri praeityje egzistavusių realijų ar sąvokų pavadinimai, dažnai vartojami praeičiai aprašyti ir vaizduoti skirtuose tekstuose, istorijos, etnografijos, archeologijos, etnografijos ir kt. visuomenės mokslų darbuose. Istorizmų gausu ir tekstuose apie valstybės raidą, teisės šaltinius. Be to, nereti jie ir grožinėje literatūroje, vaizduojančioje praeities laikus (ypač istoriniuose romanuose, istorinėse dramose, poemose).

*Lietuvių kalbos enciklopedijoje* istorizmų vartojimo sferos dar labiau praplečiamos. Čia teigiama, kad „dalis istorizmų vartojami ir plačiau; ypač jie vartojami perkeltine reikšme (*lažas* ‘sunkus, priverstinis darbas’), taip pat sustabarėjusiuose posakiuose (pvz., *Dėl vieno grūdo neprarask pūdo; Tris pūdus druskos suvalgyti*)” (LKE, 1999, 261).

**Archaizmų ir istorizmų panašumai ir skirtumai.** Ir istorizmai, ir archaizmai priklauso pasyviajai leksikai, bet jie nėra tapatūs dalykai. Tai pažymi ir užsienio (A. Laua, T. Vendina, J. Rozenbergas, J. Loja), ir lietuvių (V. Drovinas, E. Jakaitienė, J. Barauskaitė, J. Palionis, J. Pikčilingis) kalbininkai.

E. Jakaitienės, J. Pikčilingio teigimu, pasyviosios leksikos dalimi istorizmai tapo todėl, kad išnyko tos sąvokos, daiktai, realijos, reiškiniai, kuriuos jie įvardijo, o žodžius, tapusius archaizmais, tiesiog išstūmė nauji atitikmenys, neva tinkamesni dabartinei kalbai žodžiai, turintys tas pačias

reikšmes, pvz., *ašva* ‘kumelė’, *būmenė* ‘ateitis’ (Jakaitienė, 1980, 84; Pikčilingis, 1975, 150). Natūraliai sendami istorizmais tampa įvairūs terminai (Gaivenis, 2002, 148).

J. Palionio teigimu, archaizmų atsiradimą lemia ir kalbinės, ir nekalbinės priežastys. Iš kalbinių priežasčių jis įvardija žodžio ilgumą, leksinės reikšmės blankumą, homonimiškumą, komplikuatą foneminę struktūrą, darybinį ar semantinį izoliuotumą. Nekalbinėmis (ekstralingvistinėmis) archaizmų priežastimis J. Palionis nurodo nežymius tos pačios rūšies denotatų (pvz., drabužių) pakitimus, požiūrio į tam tikrus daiktus, reiškinius, sąvokas pasikeitimą. Tačiau daugelio archaizmų genezės priežasčių apskritai sunku nustatyti. Kur kas aiškesnės, anot J. Palionio, yra istorizmų priežastys. Istorizmai atsiranda dėl ekstralingvistinių priežasčių – kintantis visuomenės gyvenimas sąlygoja tam tikrų daiktų, reiškinių, sąvokų nykimą. O kadangi pagrindiniai visuomenės raidos dėsniumai yra bendri, tai visiškai suprantamas ir istorizmų denotatų bendrumas įvairiose kalbose (Palionis, 1999, 218).

Taigi archaizmai aktyviojoje leksikoje turi norminius sinonimus, istorizmai jų neturi. Pastarųjų išlikimo laipsnis yra žymiai didesnis negu archaizmų.

Skiriasi istorizmai nuo archaizmų ir savo funkcijomis. Istorizmai dažniausiai tik įvardija praeities realijas ar sąvokas, t.y. atlieka nominatyvinę funkciją, o archaizmai, ypač grožinėje literatūroje, suteikia kalbai iškilmingumo, poetiškumo, t.y. tarnauja meniniams – stilistiniams tikslams (Palionis, 1999, 216).

Lietuvių ir latvių kalbų žodynuose archaizmai ir istorizmai dažniausiai pažymėti diferencijuotai. Tradiciškai istorizmai žymimi *istor.* (la. *vēst.*) pažyma, o archaizmai – *arch.* – *archaizmas* arba *psn.* – *pasenusi realija ar sąvoka* (la. *novec.* – *novecojis* ‘pasenęs’).

## II. Pasyvioji leksika lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose

### 1. Istorizmų ir archaizmų leksinė klasifikacija

Dabartinės kalbos požiūriu pasyviają leksiką galima skirstyti į pasenusią ir naujai susiformavusią. Pastaroji žodynuose arba nepateikiama, arba pateikiama negausiai. Be to, ji neturi specialių nuorodų apie tokį savo statusą, todėl magistro darbe pagrindinis dėmesys sutelkiamas į pasenusiąją leksiką. Pasyviają leksiką, kaip ir aktyviają, sudaro įvairių realijų, reiškinių, daiktų, procesų, veiksmų, asmenų, veikėjų pavadinimai. Pagal tai, kokių *sferų* senovės, praėjusių laikų daiktus, reiškinius, veiksmus, istorines realijas, mikrosistemas jie įvardija, lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptiktą pasyviają leksiką (*ist.* (la. *vēst.*), *psn.*, *arch.* (la. *novēc.*) turinčius žodžius) būtų galima skirstyti į tokias grupes: administraciniai istorizmai ir archaizmai, buitiniai istorizmai ir archaizmai, ekonominiai istorizmai ir archaizmai, etniniai istorizmai ir archaizmai, giminystės ryšių pavadinimai, istorinių laikotarpių pavadinimai, kariniai (karybos) istorizmai ir archaizmai, kultūriniai istorizmai ir archaizmai, politiniai istorizmai ir archaizmai, religiniai istorizmai ir archaizmai, socialiniai istorizmai ir archaizmai, teisiniai istorizmai ir archaizmai, matavimo vienetų, matų, skaičių, žemės valdų pavadinimai, kreipiniai ir jų dalys. Kadangi ir archaizmai, ir istorizmai yra pasyviosios leksikos vienetai, darbe jie jungiami į tas pačias grupes ir aptariami kartu. Dalis pasyviajai leksikai priskiriamų žodžių yra istorijos terminai.

Ši klasifikacija – vienas iš pasyviosios leksikos skirstymo būdų, kadangi vieno nustatyto būdo nėra. Kai kurias grupes, pavyzdžiui, administracinių, buitinių, socialinių, religinių, karinių, politinių kultūrinių istorizmų ir archaizmų, giminystės ryšių pavadinimus, matų pavadinimus, žemės valdų sąvokas, išskiria bei minimaliai aptaria ir kalbininkai (A. Laua, J. Barauskaitė, K. Gaivenis, E. Jakaitienė, J. Palionis ir kt.). Į tai atsižvelgiama sudarant ir šią pasyviosios leksikos klasifikaciją. Lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų medžiagos įvairumas sudarė galimybę atrasti ir išskirti ir naujų, tyrinėtojų nenagrinėtų lietuvių ir latvių istorizmų ir archaizmų leksinių grupių (teisiniai, ekonominiai istorizmai ir archaizmai, kreipiniai ir jų dalys...).

Istorizmai ir archaizmai darbe pateikiami lietuvių ir latvių kalba. Pirmiausia rašomi lietuviški žodžiai, po to – latviški jų atitikmenys. Grupės darbe aptariamos einant nuo gausiausių prie mažiausių.

**1.1. Socialiniai istorizmai ir archaizmai.** Socialinis (lot. *socialis* – visuomeninis) – ‘visuomeninis, susijęs su visuomenės gyvenimu’ (DŽ 1993; 719). Tai – plati sfera, kurią suponuoja tiek visuomeninė, tiek kultūrinė žmogaus aplinka. Šiame darbe visos pasyviosios leksikos grupės

yra susijusios su žmonių visuomene. Išskiriant socialinės pasyviosios leksikos grupę, darbe kalbama apie socialinius luomus, klases, žmonių grupes, profesijas pavadinančius archaizmus ir istorizmus. Šie pavadinimai sudaro apie 27 % visos dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose rastos pasyviosios leksikos. Tai – didžiausia iš visų darbe aptariamų pasyviojo žodyno grupių.

Aptardama istorinę leksiką, socialinius istorizmus (*bajoras, kumetis*) akcentuoja ir lietuvių kalbininkė Janina Barauskaitė (LK, 1995, 41).

Kaip minėta, socialinių istorizmų ir archaizmų grupė (kaip ir beveik visos kitos darbe pateiktos grupės) nėra vienalytė. Ją sudaro: 1) *socialinius luomus, grupes, klases* įvardijantys istorizmai ir archaizmai, pvz., lie. *ist. atleistinis, -ė* ‘atleistas nuo vergijos ar baudžiavos’ la. *brīvlaistais, -ā* (LLŽ<sup>2</sup> 124); lie. *ist. bajorija* ‘bajorų (pasaulietinių feodalų, ppr. privilegijuotų žemvaldžių; tokios kilmės žmonių) luomas, bajorai’ la. *bajāri; bajāru kārta* (LLŽ<sup>2</sup> 101); lie. *ist. baudžiauninkai, lažininkai* ‘valstiečiai, einantys lažą’ (DŽ 1993; 358) la. *dzimtļaudis* (LLŽ<sup>2</sup> 184); lie. *ist. buržua* nelok. ‘kapitalistinės visuomenės klasė’ (DŽ 2000, 95) la. *buržuā* nelok. (LLKŽ 85); lie. *ist. būras* ‘Prūsijos valstiečiai’ la. *zemnieks* (LLKŽ 85); lie. *ist. dvarininkas, dvarponis* la. *muižnieks, -niece* (LLŽ<sup>2</sup> 422); lie. *ist. hetera* ‘sen. Graikijoje išsilavinusi, netekėjusi, laisvo elgesio moteris’ (DŽ 2000, 197) la. *hetēra* (LLKŽ 592); lie. *korikas* ‘tas, kuris kardavo žmones (profesija)’ la. *kārējs* (LLŽ 327); lie. *ist. korsaras* ‘jūrų plėšikas, piratas’ (TTŽ 2001, 528) la. *korsārs; jūras laupītājs, pirāts* (LLKŽ 242); lie. *ist. kuršiu bajoras* la. *koniņš* (LLŽ<sup>2</sup> 366); lie. *ist. laivininkas, -ė* ‘laisvų žmonių (valstiečių) kategorija’ la. *brīvzemnieks, -ce, brīvnieks, -ce* (LLKŽ 421); lie. *ist. latvių bajoras, kilmingasis (iki 14a.)* la. *labietis, -te* (LLŽ<sup>2</sup> 367); lie. *ist. miestietis* ‘viduramžiais Vakarų Europos miesto gyventojas, naudodavęsis miestiečių teisėmis’ (TTŽ 2001, 147) la. *namnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 427); lie. *ist. miestietis, biurgeris* la. *birģeris* (LLŽ<sup>2</sup> 117); lie. *arch. mužikas* ‘1. valstietis (ppr. rusų)’ (DŽ 1993; 411) la. *mužiks* (LLŽ<sup>2</sup> 424); lie. *ist. ponas, -ia (baudžiavinio dvaro), dvarponis, -ė* la. *dzimtkungs, -kundze* (LLŽ<sup>2</sup> 184); lie. *ist. patricijus* ‘Senovės Romos pilnateisis pilietis, kilęs iš kilmingos aristokratų giminės, priklausantis privilegijuotam visuomenės luomui – patriciatui’ (TTŽ 2001, 736) la. *patricietis* (LLŽ<sup>2</sup> 534); lie. *ist. plebėjas* ‘1. Senovės Romoje: laisvas pilietis, karalių ir ankstyvosios respublikos laikais neturintis visų politinių ir civilinių teisių; vėlesniais laikais – pilnateisis, bet neturtintas pilietis; 2. seniau Lenkijoje: nekilmingas asmuo, kilęs iš neprivilegijuoto luomo’ (TTŽ 2001, 766) la. *plebejs* (LLŽ<sup>2</sup> 561); lie. *ist. riteris* ‘feodalinėje Europoje – asmuo, priklausantis kariniam bajorų luomui’ la. *bruņinieks* (LLŽ<sup>2</sup> 126); lie. *arch. samdinė, -ys* la. *dienestnieks, -niece* (LLŽ<sup>2</sup> 162); lie. *ist. samurajus* ‘feodalinėje Japonijoje – kilmingų bajorų riterių kastos nariai, buvę valdžioje nuo 12 iki 19 a.; kasta likviduota po 1869’ (TTŽ 2001, 870) la. *samurajus* (LLŽ<sup>2</sup> 634); lie. *ist. šlėkta* ‘Lenkijos ir Lietuvos bajorų luomas’ (DŽ 1993, 813) la. 1. *šlahičs* 2. *šlahta (muižniecība)* (LLKŽ 510);

2) *profesijas, asmenis (veikėjus) įvardijantys istorizmai ir archaizmai*, pvz., lie. *ist. arklininkas* ‘arklių pirklys, vertelga’ (DŽ 1993; 40) la. *staļļmeistars* (LLŽ<sup>2</sup> 689); lie. *ist. asesorius* ‘teisėjas, prokuroras ar kitoks teismo posėdininkas’ (DŽ 1993; 42) la. *asesors* (LLŽ<sup>2</sup> 68); lie. *arch. barzdaskutys* la. *bārddzinis* (LLŽ<sup>2</sup> 105); lie. *arch. budelis* ‘mirties bausmės vykdytojas’ la. *budēlis* (LLŽ<sup>2</sup> 126); lie. *psn., iron. buožė* ‘stambus ūkininkas’ la. *budzis* (LLŽ<sup>2</sup> 127); lie. *arch. girkalys, -ė* la. *dzirkalis,-le* (LLŽ<sup>2</sup> 184); lie. *ist. kumetis* ‘feodaliniu laikotarpiu samdomasis dvaro darbininkas’ la. *iebuvietis, vaļinieks* (LLKŽ 412); lie. *arch. nešiotė* ‘vaikų auklė’ la. *bērnu aukle* (LLŽ<sup>2</sup> 305); lie. *arch. pašliūžininkas, -ė* ‘slidininkas’ la. *slēpotājs, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 357); lie. *arch. pribuvēja* ‘moteris, padedanti gimdyti, priimanti kūdikį’ (DŽ 1993; 596) la. *bērnu saņēmēja; vecmāte (bez speciālas izglītības)* (LLŽ<sup>2</sup> 394); lie. *ist. rūmininkas, -ė* ‘rūmų tarnautojas, dvariškis’ la. *pils (muižas) pārzinis, -e; galminieks, ce* (LLKŽ 486); lie. *ist. tarybinio ūkio darbininkas* la. *sovhoznieks,-niece* (LLŽ<sup>2</sup> 681); lie. *ist. valsčiaus raštininkas* la. *pagasta skrīveris* (LLŽ<sup>2</sup> 672); lie. *ist. vežikas* ‘vežimo vairuotojas’ la. *ormanis* (LLŽ<sup>2</sup> 488). Latvių leksikologė A. Laua pastarojo žodžio (*vežikas – ormanis*) nelaiko istorizmu. Jos teigimu, istorizmais nereikėtų laikyti tų žodžių, kurie mūsų dienomis žymi retesnius, bet praeityje visiškai įprastus reiškinius (Laua, 1981, 169). Naujausių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų leksikografijos veikalų autoriai šį žodį jau laiko istorizmu.

Teorinėje darbo dalyje minėta, jog pagrindinis istorizmų ir archaizmų skirtumas yra tas, jog istorizmai dabartinėje kalboje sinonimų neturi, o archaizmai turi norminius atitikmenis. Tai patvirtina ir dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos medžiaga. Kaip matyti iš pateiktų socialinių archaizmų pavyzdžių, dabartinėje kalboje jie iš tiesų turi atitikmenis: *pašliūžininką* šiandien atitinka *slidininkas*, *nešiotę* pakeitė *vaikų auklė* ir t.t.

Socialiniai istorizmai ir archaizmai mena vergovinės santvarkos, senovės Graikijos (*patricijus, plebejas, hetera*), dvarų epochą, feodalizmo, kapitalizmo (*bajorai, miestietis, riteris, valstietis, šlėkta, samurajus...*), tarybinius (*tarybinio ūkio darbininkas, buožė*) laikus.

Dalis pateiktosios socialinės pasyviosios leksikos, be *ist.* ir *arch.*, *psn.* pažymų, turi ir kitų nuorodų. Prie istorizmo *buržua* pateikta nuoroda *nelok.* informuoja, jog šis istorizmas nekaitomos nei lietuvių, nei latvių kalboje. Prie pasenusio žodžio *buožė* pateikta stilistinė pažyma *iron.* ‘ironija, ironiškai’ atskleidžia šio istorizmo vartojimo aplinkybes. Buožėmis stambūs ūkininkai buvo vadinami norint juos pašiepti, ironizuojant. Tai sovietinis turtingesnio ūkininko pavadinimas.

Latviškų atitikmenų gausa išsiskiria istorizmas *korsaras* (it. *corsaro* < *corsa* – gaudynės (TTŽ 2001, 528). *Korsaro* pirmasis latviškas atitikmuo (*jūras laupītājs*) sutampa su lietuvišku (*jūrų plėšikas*), antrasis latvių kalbos atitikmuo (*pirāts*) yra tarptautinis žodis, kilęs iš graikų kalbos žodžio *peiratēs* < *peiraō* – mėginu (būtent pavogti, apiplėšti) (TTŽ 2001, 758).

**1.2. Politiniai istorizmai ir archaizmai.** Su politika susijusių istorizmų ir archaizmų grupė – taip pat viena iš gausiausių (rasta apie 18%). Ji tik patvirtina tai, jog politika visais laikais buvo ir yra labai svarbi ir aktuali žmonių gyvenime.

Aptardama į pasyviają atsargą pasitraukusius terminus, lietuvių kalbininkė E. Jakaitienė išskiria ir politinius terminus – feodalizmo laikų žodžius *činšas* ‘mokestis už svetimos žemės naudojimą’, *dėkla* ‘tam tikra valstiečių prievolė didžiajam kunigaikščiui’ (Jakaitienė, 1980, 85).

Darbe pateikti ne visi surinkti politiniai istorizmai ir archaizmai.

Kaip ir socialinių, taip ir politinių istorizmų ir archaizmų grupė nėra vienalytė. Politinei pasyviajai leksikai priskiriami *partijas, politinius judėjimus, organizacijas, aktus įvardijantys* istorizmai ir archaizmai. Vieni jų būdingi seniesiems (antikinės santvarkos, LDK, Livonijos, feodalizmo, buržuazijos) laikams, pvz., lie. *ist. Didžioji laisvių chartija* ‘svarbus politinis programinis dokumentas’ (DŽ 1993; 97) la. *Lielā brīvību harta* (LLKŽ 87). Šis junginys LLKŽ pateiktas prie *chartijos* (LLKŽ 87); lie. *ist. dekabristas, -ė* ‘1825 12 14 sukilimo prieš caro vienvaldystę dalyvis’ (DŽ 1993; 114) la. *dekabristas, -e* (LLKŽ 96); lie. *ist. liaudininkai dgs.* ‘liaudinės srovės ar partijos narys’ (DŽ 1993; 363) la. *liaudininki* (LLKŽ 263); lie. *ist. Trilypė santarvė, Antantė* ‘1891–1907 m. dvišalių susitarimų pagrindu susidariusi Prancūzijos, Rusijos ir D. Britanijos karinė – politinė sąjunga’ (MIŽ 2000, 17) la. *Trejsabiedrība, Antante* (LLŽ<sup>2</sup> 729); lie. *ist. sufražistės* ‘19 a. antrosios pusės ir 20 a. pradžios JAV ir Anglijoje kovotojos už rinkimų teisės suteikimą moterims’ (TTŽ 2001, 939) la. *sufražistes* (LLŽ<sup>2</sup> 698) laikams, kiti – tarybinių laikų realijos, pasyviaja leksika tapusios tik per pastaruosius penkiolika metų. Šiandien istorizmais laikomi sovietinės santvarkos laikotarpiu, kai Lietuva ir Latvija buvo vienos iš 15 Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos šalių (nuo 1940 iki 1990 metų), vartoti tokie dalykiniai terminai kaip, pvz., lie. *ist. komjaunimas* ‘TSRS komunistinė jaunimo sąjunga’ (DŽ 1993; 321) la. *komjaunatne* (LLKŽ 238); lie. *ist. komsorgas, -ė* ‘komjaunimo organizatorius’ la. *komsorgs, -dze* (LLŽ<sup>2</sup> 341); lie. *ist. pionierius, -ė* ‘vaikų komunistinės organizacijos narys’ la. *pionieris, -e* (LLŽ<sup>2</sup>); lie. *ist. spaliukas, -ė* ‘Tarybų Sąjungoje 7-10 metų vaikas, kandidatas į pionierių organizaciją’ la. *oktobrēns, -ēna* (LLŽ<sup>2</sup> 486).

Tyrinédama socialinius raidos atspindžius latvių kalbos žodynuose, R. Kvašytė pastebi, jog tarp dalykinių terminų, būdingų tarybinei santvarkai, paplitusios santrumpos (Kvašytė, Žilinskas, 2003, 103). Tai rodo ir dvikalbiai verčiamieji lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynai. Čia taip pat aptikta tokių santrumpų, pvz., lie. *ist. Tarybų (Sovietų) Sąjungos Komunistų partija (TSKP, SSKP)* la. *Padomju Savienības Komunistiskā Partija (PSKP)* (LLŽ<sup>2</sup> 342).

Politinių istorizmų ir archaizmų grupei priskiriami ir *valstybės valdymo formas, santvarkas, valdovų titulus, ženklus, valdžios organus* įvardijantys istorizmai ir archaizmai. Dalis jų mena Antikos, LDK, feodalizmo, naujuosius laikus, pvz., lie. *ist. faraonas* ‘senovės Egipto valdovas’ la.

*faraons* (LLŽ<sup>2</sup> 197); lie. *ist. triumviratas* ‘senovės Romoje (1a.pr.Kr.) – trijų politinių veikėjų sąjunga, sudaryta valdžiai užgrobti valstybėje’ la. *triumvirāts* (LLKŽ 584); lie. *ist. Didysis kunigaikštis* ‘valdovo titulas’ (DŽ 1993; 120) la. *dižkunigaitis, lielkunigaitis, lielkņazs* (LLKŽ 101); lie. *ist. seimelis* ‘LDK pavieto arba žemės bajorų suvažiavimas Seimo atstovams, pareigūnams rinkti ar svarbiems bajorų reikalams aptarti’ (MIŽ 2001, 186) la. 1. *Bajāru sapulce* (LLKŽ 439); lie. *ist. revkomas* ‘laikinasis ypatingasis Tarybų valdžios organas per Rusijos pilietinį karą ir užsienio intervenciją (1918-1920); turėjo visą civilinę ir karinę valdžią’ la. *revoliucionārā* komiteja (LLKŽ 501); lie. *ist. reichstags* ‘Vokietijos parlamentas iki 1933 m.’ la. *reihstāgs* (LLKŽ 492); lie. *ist. patvaldytē* ‘vienvaldytē, valdymo forma’ la. *patvaldība* (LLKŽ 360); lie. *ist. skeptras* ‘karaliaus valdžios ženklas - lazda, papuošta brangakmeniais’ (DŽ 1993; 701) la. *scepteris* |*valdnieka*| *zizlis* (LLKŽ 448); lie. *ist. chanatas* ‘chano (kai kurių tiurkų ir mongolų tautų feodalinių valdovų tiltulo turėtojo) valdoma šalis’ la. *haniste* (LLŽ<sup>2</sup> 228); lie. *ist. carystē* ‘caro (Rusijos ar Bulgarijos monarcho) valdoma valstybė’ (DŽ 1993; 96) la. *cariste* (LLŽ<sup>2</sup> 130); lie. *ist. kaizeris* ‘Vokietijos imperatorius’ (DŽ 1993; 276) la. *ķeizars* (LLŽ<sup>2</sup> 363). Istorizmas *didysis kunigaikštis* iliustruoja, jog minėtam valdovo titului pavadinti lietuviai turi vieną žodį, latviai – tris sinonimus. Latviams toks titulas nebuvo aktualus, taip tiesiog perteikiama tai, ką turėjo kitos tautos.

Iš kitų politinių istorizmų ir archaizmų išsiskiria ir *ist.* pažymą turintis žodis *seimelis*. Tai – ypač įdomus lietuvių ir latvių kalbų neatitikimas: lietuviškai *seimelis* – vienažodė, deminutyvinė forma, priesaginis vedinys (iš *seimo*), latviškas atitikmuo – žodžių junginys (*bajorų sapulce*). Deminutyvinė forma suponuoja ryškų prasminį skirtumą, netapatumą tarp žodžių *Seimas* ‘LDK (nuo 15 a.), Lenkijos–Lietuvos (1569-1795) parlamentas’ (IŽ 2003, 361) ir *seimelis* ‘1565-1863 svarbiausia lokalinė bajoriškosios savivaldos institucija Lietuvos – Lenkijos valstybėje’ (IŽ 2003, 361). Pastarajame privalėdavo dalyvauti visi tame paviete gyvenantys bajorai, kurie rinkdavo savo atstovus į Seimą. Šį savo ruožtu šaukė didysis kunigaikštis, karalius, tarpuvaldžių metu – Ponų taryba (IŽ 2003, 361).

Istorizmai *liaudies komisaras* ‘TSRS centrinis ir respublikinis valstybinio valdymo organas 1917-1946 m.’ (DŽ 1993; 321) la. *tautas komisārs* (LLŽ<sup>2</sup> 340), *komunizmas* ‘totalitarinė visuomeninė, politinė, ekonominė santvarka, įgyvendinta TSRS, paremta valdžios monopolium, priklausančiu vienai partijai, centralizuotu planavimu ir valstybine produkcijos nuosavybe’ (TTŽ 2001, 507) la. *komunisms* (LLŽ<sup>2</sup> 511); *Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga (TSRS)* la. *Padomju Sociālistisko Republiku Savienība (PSRS)* (LLŽ<sup>2</sup> 493); *politinis vadovas, -ē* la. *polīt vadītājs, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 575) – sovietinio laikotarpio realijos.

Politiniams istorizmom ir archaizmom darbe priskiriami ir *duokles valstybei ar valdytojui* įvardijantys istorizmai ir archaizmai, pvz., lie. *ist. činšas* ‘mokestis, feodalinė žemės renta, mokoma pinigais arba natūra’ la. *gruntsnoma; obroks* (LLKŽ 90); lie. *ist. dešimtinė* ‘bažnyčiai ar feodalui

atiduodama dešimtoji pajamų dalis, duoklė' (DŽ 1993; 117) la. *desmitā tiesa* (LLŽ<sup>2</sup> 159); lie. *ist. grūdų pyliava (duoklė)* la. *goba* (LLŽ<sup>2</sup> 215); lie. *ist. lažas* 'priverstinis baudžiauninko darbas dvare savo padargais' (DŽ, 1993 358) la. *klausas dsk.* (LLKŽ 260); lie. *ist. mezliava* 'duoklė ar mokestis kunigaikščiui, feodalui' (DŽ 1993; 396) la. *mesli dsk.; nodevas dsk.*(LLKŽ 285); lie. *ist. pagalvė, pagalvės mokestis* 'asmens mokestis (valstiečiai turėjo mokėti kunigaikščiui)' (DŽ 1993; 474) la. *galvas nauda* (LLŽ<sup>2</sup> 428); lie. *ist. žyminė rinkliava* la. *zīmognodeva* (LLKŽ 592).

Kaip matyti, visi šio pogrupio latviški istorizmai neatitinka lietuviškųjų. *Lažas* ir *mezliava* (liet. *mesti* (Sabaliauskas, 1990, 285)) lietuvių kalboje vartojami vienaskaita, latvių – daugiskaita (tai nurodoma ir žodynuose). *Žyminė rinkliava* lietuvių kalboje – žodžių junginys, latvių – dūrinys (*zimogs* 'antspaudas' + *nodeva* 'mokestis'), o *dešimtinė*, priešingai, lietuvių kalboje tai – priesaginis žodis, latviškas atitikmuo – žodžių junginys. Žodžių junginiu latvių kalboje išreikštas ir kitas politinis istorizmas – *pagalvė, pagalvės mokestis*. Kaip matyti, lietuvių kalboje šis istorizmas turi du sinonimus: vienažodį (*pagalvė*) ir žodžių junginį (*pagalvės mokestis*). Du skirtingus (mot. g. *gruntsnoma* ir vyr. g. *obroks*) atitikmenis latvių kalboje turi ir istorizmas *činšas*.

Apibendrinant politinių istorizmų ir archaizmų grupę, galima teigti, jog nemaža dalis darbe minėtų politinių istorizmų ir archaizmų aktualūs ir lietuviams bei latviams (pvz., *didysis kunigaikštis* (neaktualus tik latviams), *lažas, mezliava*, visos tarybinių laikų realijos).

**1.3. Kultūriniai istorizmai ir archaizmai.** Archaizmai ir istorizmai, kurie lietuvių ir latvių kalboje pavadina kultūros (mokslo, literatūros, meno, architektūros, urbanistikos ir kt.) sferos realijas, daiktus, reiškinius, šiame darbe yra vadinami kultūriniais. Jie sudaro apie 9% visos dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių žodynų pasyviosios leksikos. Darbe pateikiami ne visi pavyzdžiai.

Dalis šiai grupei priskiriamų žodžių įvardija įvairiems laikotarpiams būdingus *meno* (*muzikos, dailės*) reiškinius, pvz., lie. *ist. bardas* 'sen. keltų dainius' (DŽ 1993; 73) la. *bards* (LLKŽ 72), lie. *ist. jaunlatviai* '19a. 6 ir 7 dešimtmečio kultūrinio – nacionalinio sąjūdžio dalyviai Latvijoje' la. *pl. jaunlatvieši* (LLŽ<sup>2</sup> 308); lie. *ist. ditirambas* 'himnas dievo Dioniso (Bakcho) garbei; buvo lydimas mimikos judesiais ir muzika' la. *ditirambs* (LLKŽ 105); lie. *ist. nazaretiečiai* 'vokiečių ir austrų dailininkų grupė' la. *glezn. nācar|et|ieši* dsk. (LLKŽ 297), *šventes*, pvz., lie. *ist. bakchanalijos* 'senovės graikų ir romėnų šventė Bakcho garbei' la. *bakhanālijas* (LLŽ<sup>2</sup>), *muzikos instrumentus, prietaisus, įrenginius*, pvz., lie. *ist. gramofonas* 'plokštelėje įrašytų garsų atkūrimo prietaisas' (DŽ 1993; 183) la. *gramofons* (LLŽ<sup>2</sup> 217).

Kiti kultūriniai istorizmai ir archaizmai – senovės ir tarybinių laikų *raštu, mokslu, mokykla, literatūros, švietimo realijų, švietėjų* pavadinimai. Pvz., pažymą *psn.* naujausiuose leksikografijos veikaluose turi žodis *autoreferatas* 'trumpas mokslinio veikalo išdėstymas, atliktas paties autoriaus; rašydavo ginantys disertacijas' la. *autoreferāts* (LLŽ<sup>2</sup> 99); lie. *ist. dantiraštis* 'sen. rytų tautų



pieštinio rašto forma' (DŽ 1993; 107) la. *ķīļu (vadžu) raksts* (LLKŽ 93); lie. *ist. knygnešys* 'nelegalus draudžiamos spaudos gabentojas iš Prūsijos į Rusijos valdomą ir jos platintojas 1864-1904' (IŽ 2003, 216) la. *grāmatu iznēsātājs; (aizliegtu) grāmatu izplatītājs* (LLKŽ 235); lie. *ist. kronika* 'chronologinis įvykių aprašymas, metraštis' (DŽ 1993; 336) la. 2. *hronika* (LLKŽ 247); lie. *ist. marizmas* 'jafetinė teorija – kalbotyros kryptis, gyvavusi 1925-1950' la. *marrisms* (LLKŽ 328); lie. *ist. panegirika* 'Graikijoje ir Romoje – patriotinė kalba, kurioje garbinami protėvių žygiai, tautos galybė ir kt.' la. *panegiriks* (LLKŽ 542); lie. *ist. parapijinė mokykla* 'parapijai priklausanti mokykla' (DŽ 1993; 501) la. *draudzes skola* (LLŽ<sup>2</sup> 173); lie. *ist. zemstvos mokykla* '1864-1918 m. Rusijos imperijoje – savivaldybės mokykla' (TTŽ 2001, 1034) la. *zemstves skola* (LLŽ<sup>2</sup> 791); lie. *psn. žaibo telegrama* 'labai skubi telegrama' (DŽ 1993; 948) la. *zibenstelegramma* (LLŽ<sup>2</sup> 791).

Kultūrinių istorizmų ir archaizmų grupei priskiriamus ir *architektūros, urbanistikos realijas, reiškinius, paminklus* įvardija šie dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose rasti istorizmai ir archaizmai: lie. *ist. pilkapis* 'kalnelis, supiltas senovėje laidojant' (DŽ 1993; 555) la. *kapukalns; kurgāns* (LLKŽ 374); lie. *ist. akropolis* 'sen. Graikijos miesto dalis' la. *akropole* (LLKŽ 26); lie. *ist. forumas* 'miesto aikštė senovės Romoje' la. *forums* (LLKŽ 126); lie. *ist., šnek., iron. Lenino paminklas* la. *ļeņineklis* (LLŽ<sup>2</sup> 391); lie. *psn. spartuoliška statyba* la. *trīecienceltne* (LLŽ<sup>2</sup> 730).

Daugelis analizuojamuose žodynuose rastų kultūrinių archaizmų ir istorizmų ir lietuvių, ir latvių kalbose yra tarptautiniai žodžiai. Tačiau dalis (pvz., *dantiraštis (ķīļu (vadžu) raksts), parapijinė mokykla (draudzes skola), pilkapis (kapukalns, kurgāns)* šios grupės žodžių vis dėlto turi savos leksikos pakaitalą abejose kalbose.

Darybos aspektu istorizmai *Lenino paminklas, spartuoliška statyba, žaibo telegrama* latvių kalboje yra sudurtiniai žodžiai, lietuvių – žodžių junginiai. O štai istorizmo *dantiraštis* situacija atvirkštinė: šis žodis lietuvių kalboje – sudurtinis. Latvių kalboje *dantiraštis* – žodžių junginys, kurio pirmas dėmuo gali kisti (tai nurodoma žodyne). Tik istorizmas *kapukalns* - dūrinys abejose kalbose, padarytas iš *kapu* (latv. dsk. kilm. 'kapų') ir *kalns* 'kalnas'.

Taigi šią pasyviosios leksikos grupę sudaro ir senieji, ir naujesnieji, tarybinių laikų istorizmai. Pirmiesiems (jų daugiau) priskirtume istorizmus *akropolis, forumas, panegirika, pilkapis, parapijinė mokykla, žaibo telegrama, bakchanalijas, ditirambas*. Tarybinių laikų realijos – *autoreferatas, Lenino paminklas, spartuoliška statyba*.

**1.4. Kariniai (karybos) istorizmai ir archaizmai.** Ši pasyviosios leksikos grupė dvikalbiuose lietuvių–latvių bei latvių–lietuvių kalbų žodynuose yra viena iš didesnių (9 %). Ji apima karinės tematikos žodžius, tačiau, kaip ir daugelis kitų grupių, nėra vienalytė. Aptardama archyvinį žodžių fondą, karinius istorizmus mini ir J. Barauskaitė (Barauskaitė, 1980, 26).

Tyrimui pasirinktuose žodynuose rastą karinių istorizmų ir archaizmų grupę sudaro *karini laipsni, ranga, pareigas įvardijantys* archaizmai ir istorizmai, menantys praėjusius laikus, pvz., lie. *ist. algininkas* ‘samdytas karys’ (DŽ 1993; 9) la. *algotnis, algādzis* (LLKŽ 27); lie. *ist. artileristas, patrankininkas, puškorius* ‘šaudantis iš patrankos kareivis’ (DŽ 1993; 526) la. *lielgabalnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 381); lie. *etmonas* ‘LDK ir kt. šalių kariuomenės vadas’ (DŽ 1993; 153) la. *hetmanis* (LLKŽ 123); lie. *ist. esaūlas* ‘carinės Rusijos kazokų kariuomenės laipsnis (kaip pėstininkų kapitonas)’ la. *jesauls* (LLKŽ 355); lie. *ist. grenadierius* ‘seniau – granatomis ginkluoto dalinio kareivis, vėliau – rinktinio pėstininkų dalinio kareivis’ la. *grenadieris* (LLKŽ 212); lie. *ist. junkeris* ‘1. Rusijos puskarininkis, kilęs iš bajorų 2. Rusijos kariūnas’ la. *junkurs* (LLKŽ 225); lie. *ist. kornetas* ‘žemiausias kavalerijos karinis laipsnis’ (TŽŽ 2001;423) la. *kornets* (LLKŽ 241); lie. *ist. landsknechtas* ‘viduramžiais Vokietijoje – samdytas kareivis’ la. *landsknechts* (LLKŽ 271); lie. *arch., kar. ordonansas* ‘raitas pasiuntinys’ la. *raitnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 597); lie. *ist. rekrutas* ‘naujokas kareivis’ (DŽ 1993; 652) la. *rekrūts* (LLKŽ 423).

Paskutiniai pavyzdžiai - tarptautiniai žodžiai, tik archaizmas *ordonansas* latvių kalboje yra savas žodis. Istorizmas *algininkas* – savos leksikos žodis. Latvių kalba turi du *algininko* pavadinimus (sinonimai). *Algotnis* kilęs iš *algot* ‘samdyti už atlyginimą’, *algādzis* labiau susijęs su ‘*alga*’. Latvių kalbos etimologiją tyrinėjęs kalbininkas Konstantinas Karulis teigia, kad žodis „*algādzis* < *algācis* < arc. ‘archaizmas’ *algāt(i)s*. 17 a. formos *algats, algacis*; plg. bv. ‘baltvokiečių (Pabaltijo vokiečio tarminis žodis ar forma) *algate, lš.* ‘lietuvių (t.y. leišių – kaip vartoja kai kurie kalbininkai) *algotis*” (Karulis, 1992, 66).

Šaudantį iš patrankos kareivį įvardijantis istorizmas lietuvių kalboje turi net tris sinonimus, iš kurių vienas – tarptautinis žodis, o kiti du – savos leksikos žodžiai. Latviškas jo atitikmuo – tik vienas savas sudurtinis žodis.

Karinės tematikos pasyviajai leksikai galima priskirti ir *karines formuotes, organizacijas* įvardijančius istorizmus, pvz., lie. *ist. baltagvardietis, -ė* ‘karinės formuotės Tarybų Sąjungoje narys’ la. *baltagvards, -iete* (LLKŽ 70); lie. *esesininkas, -ė* (vok. *Schutz-Staffeln*; sutr. SS–apsaugos būriai) ‘Hitlerio Vokietijos privilegijuotos sukarintos organizacijos SS narys’ (TTŽ 2001, 271) la. *esesietis, -te* (LLŽ<sup>2</sup> 195); lie. *ist. orda* ‘karinė organizacija, valstybė’ (DŽ 1993; 462) la. *orda* (LLKŽ 330); lie. *ist. ulonas* ‘lengvosios kavalerijos karys’ la. *ulāns* (LLKŽ 569), *karo ginklų, aprangos, įrenginių, transporto priemonių bei karinio atlyginimo* senuosius pavadinimus, pvz., lie. *ist. muškieta* ‘dagtinis šautuvas’ (DŽ 1993; 411) la. *muskete* (LLKŽ 293); lie. *ist. kiveris* ‘kareivio kepurė’ (TŽŽ 1969;368) la. *ķivere* (LLKŽ 230); lie. *ist. antveidis (šalmo)* la. *vīzirs* (LLŽ<sup>2</sup> 785); lie. *ist. bastionas* ‘tvirtovės kampo ar atskiras gynybos įrenginys’ (DŽ 1993; 74) la. *skanste* (LLŽ<sup>2</sup> 669); lie. *ist. galera* ‘irklinis karo laivas su burėmis’ (DŽ 1993; 162) la. *galera* (LLŽ<sup>2</sup> 206); lie. *ist.*

*kanonierė* ‘pakrančių karo laivas’ (DŽ 1993; 282) la. *lielgaballaiva* (LLKŽ 213); lie. *ist. feodas* ‘žemės valda, pajamos už karinę tarnybą’ (TŽŽ 1969, 239) la. *feods* (LLKŽ 124).

Iš šio pogrupio pateiktų istorizmų įdomūs yra *kiveris* ir *kanonierė*. Lietuvių kalboje *kiveris* – vyriškos giminės, latvių – moteriškosios (*kivere*). Pats žodis kilęs iš lenkų *kiwior* (TŽŽ 2001, SV 1999), kuris šioje kalboje yra vyriškosios giminės.

Latvių kalboje įdomesnė ir *kanonierė*. Čia šis istorizmas – dūrinys iš trijų dalių: liels + gabals (lielgabals ‘patranka’) + laiva ‘valtis, laivas’. Šis pavyzdys dar kartą patvirtina, jog latvių kalba turi daugiau sudurtinių žodžių nei lietuvių (tuo ji panaši į vokiečių k.).

**1.5. Etniniai istorizmai ir archaizmai.** Darbe etnine pasyviaja leksika yra vadinami tie archaizmai ir istorizmai, kurie įvardija išnykusias gentis, senąsias Azijos, Europos, Amerikos tautas, jų gyventojus. Šios grupės pavyzdžių surinkta apie 8 %. Darbe pateikiama ne visa žodynuose rasta etninė pasyvioji leksika.

Analizuojant etninius istorizmus ir archaizmus, aiškėja, jog beveik trečdalis iš šios grupės išnykusių tautų, genčių pavadinimų yra susiję su baltiškuoju regionu – lietuviais, latviais ir prūsais. Tai nulėmė šaltinių pasirinkimas – tyrinėti tik lietuvių ir latvių kalbų žodynai (o išnykusių etnosų yra labai daug). Pvz., lie. *ist. aisčiai* ‘baltai’ (DŽ 1993, 70) la. *aisti* dsk.; *balti* (LLKŽ 25); lie. *ist., lingv. rytų baltai (lietuviai, latviai ir kt.)* la. *austrumbalti* (LLŽ<sup>2</sup> 98); lie. *ist. jotvingiai* ‘baltų gentis’ la. *jotvingi* (LLŽ<sup>2</sup> 307); lie. *ist. galindai* ‘senovės baltų gentis’ la. *ist. galindi* (LLŽ<sup>2</sup> 206); lie. *ist. latgaliai* ‘baltų gentis’ la. *latgaļi* (LLŽ<sup>2</sup> 373); lie. *ist. kuršis,-ė, pl. ist. kuršiai* ‘baltų gentis’ la. *kursis,-siete* (LLŽ<sup>2</sup> 360); lie. *ist. sėliai* ‘baltų gentis’ (DŽ 2000, 685) la. *dsk. sēļi* (LLKŽ 111); lie. *ist. arch. prūsas, -ė* ‘baltų gentis’ la. *vācietis,-e* (LLŽ<sup>2</sup> 409); lie. *ist. senovės latviai* la. *senlatvieši* (LLKŽ 166); lie. *ist. žiemgaliai* ‘baltų gentis’ (DŽ 2000, 956) la. *dsk. zemgaļi* (LLKŽ 440); lie. *ist. senprūsiai* ‘prūsai’ la. *senprūši* (LLKŽ 144). Pastarojo istorizmo raiška (dūrinys) reta, paprastai rašoma ir sakoma *prūsai*.

Dalis dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose *ist.* (la. *vēst.*) pažymas turinčių žodžių, priskiriamų etninėms grupėms, vis dėlto yra „gyvi“ istorizmai. Pvz., *asirai* nėra išnykę, jie daugiausiai jie gyvena Irako Kurdistane ir jų yra apie 1 milijoną, o nemažos kolonijos – ir kitur.

Be baltiškųjų, tyrimui pasirinktuose žodynuose rasta ir kitiems regionams aktualios etninės pasyviosios leksikos, pvz., lie. *ist. romėnas, -ė* ‘sen. Romos tauta, piliečiai’ (DŽ 1993; 664) la. *romietis, -e* (LLKŽ 429); lie. *ist. babiloniečiai* ‘Tarpupio tauta, kalbėjusi viena semitų kalbų’ (DŽ 1993; 67) la. *babilonieši* (LLŽ<sup>2</sup> 100); lie. *ist. dorėnai* ‘senovės graikų gentis’ (TTŽ 2001, 229) la. *dorieši* (LLŽ<sup>2</sup> 171); lie. *ist. frygai, frygiečiai* ‘Frygijos gyventojai; manoma, kad jie indoeuropiečiai, atsikėlę iš Trakijos ar Makedonijos tarp 15-18 a.pr.m.e.’ (TTŽ 2001, 314) la. *frīgieši* (LLŽ<sup>2</sup> 201); lie. *pl. ist. hunai* ‘genčių sąjunga, susiformavusi II-IV a. Pauralės ir Pavolgio stepėse iš tiurkų

chunų, atklydusių iš Centrinės Azijos, ir vietinių ugrų bei sarmatų genčių' (TTŽ 2001, 391) la. *hunnai* (LLŽ<sup>2</sup> 221); lie. *ist. keltai* 'kalba ir kultūra artimos senovės indoeuropiečių gentys, I tūkstantmečio pr.m.e. pirmoje pusėje gyvenusios Reino, Senos, Lauros baseine ir Dunojaus aukštupyje' la. *ķelti* (LLŽ<sup>2</sup> 363); lie. *ist. korintiečiai* 'senovės Graikijos miesto Korinto gyventojai' (TTŽ 2001, 527) la. *korintieši* (LLŽ<sup>2</sup> 347); lie. *ist. vandalas, -ė* 'germanų gentis' (DŽ, 1993; 910) la. *vandalis, -e* (LLKŽ 565); lie. *ist. gotai* 'germanų gentis' la. *dsk. goti* (LLKŽ 441); lie. *ist. etruskai* 'Italijoje gyvenusi tauta' la. *dsk. etruski* (LLKŽ 123); lie. *ist. inkai* 'Pietų Amerikos indėnų gentis, gyvenusi Peru maždaug nuo 1100 iki ispanų užkariavimo 1532; kalbėjusi kečujų kalba' (TTŽ 2001, 410) la. *dsk. inki* (LLKŽ 591); lie. *ist. senovės rusai* la. *senkrievi* (LLŽ<sup>2</sup> 695); lie. *ist. zaporožietis, -ė* 'istorinės srities Ukrainoje (žemiau Dniepro slenksčių) gyventojas, -a' la. *aizkrācietis* (LLKŽ 699).

Pateikti pavyzdžiai rodo, jog analizei pasirinktuose žodynuose etniniai istorizmai ir archaizmai dažniausiai (bet ne visada, pvz., *vandalas, romėnas*) pateikiami daugiskaita.

Darybos atžvilgiu buvusias etnines grupes pavadinantys latviški atitikmenys neretai yra dūriniai (*senprūši, senkrievi, senlatvieši*: sen- iš sens 'senovinis, senovės'), lietuvių kalboje jie – ir žodžių junginiai (*senovės latviai*), ir dūriniai (*senprūšiai*).

**1.6. Buitiniai istorizmai ir archaizmai.** Tai senovės buitines realijų, daiktų (avalynės, drabužių), rakandų, namų pavadinimai, kurie šiandien jau nėra aktualūs. Analizuojamuose žodynuose šiandien nebeaktualių buitinių pavadinimų rasta apie 8 % žodžių. Darbe paminėti visi surinkti šios grupės žodžiai.

Aptardama pasyviają leksiką, lietuvių kalbininkė J. Barauskaitė taip pat teigia, jog „yra lietuvių kalboje ir buitinių istorizmų, kuriais buvo vadinamos kasdienės buitines realijos: batai, drabužiai, namo dalys, rakandai ir kt. Štai keletas buitinių istorizmų pavyzdžių: *bėralas* 'grūdai su pelais', *piesta* 'toks medinis indas grūdams grūsti', *vyža* 'iš karnų nupintas autuvas', *stopas* 'popieriaus vienetas' (Barauskaitė, 1980, 26). E. Jakaitienės nuomone, šiandien istorizmais yra tapę tokie buitines daiktų pavadinimai kaip *ašutinė* 'toks storas, šiurkštus drabužis', *alkas* 'senovės lietuvių šventu laikytas miškelis, gojus', *trinytis* 'iš trinyčio audeklo pasiūtas drabužis' (Jakaitienė, 1980, 85). V. Urbutis taip pat pateikia šiandien nebevartojamų įrankių, padargų, rakandų, transporto priemonių, drabužių pavadinimų: *abrinas, geinys, skliutas, žambis, diližanas, karieta, vytinė, nuometas* (LKE, 1999, 261). Dalis kalbininkų darbuose minėtų pavyzdžių rasta ir dvikalbiuose verčiamuosiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose (žr. *toliau*).

Vieni tyrimui pasirinktuose žodynuose aptikti buitiniai istorizmai ir archaizmai yra savi (lietuviški, latviški), pvz., lie. *arch. austuvas* 'staklės juostoms austi' la. *austuve* (LLŽ<sup>2</sup> 98); lie. *arch. brika* 'vežimas su lingėmis' la. *federrati* (LLŽ<sup>2</sup> 197); lie. *arch. burlaivis* 'burinis laivas' (DŽ

1993; 95) la. *zēģelnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 789); lie. *arch. cerata* ‘klijuotė’ (DŽ 1993; 97) la. *vaskadrāna* (LLŽ<sup>2</sup> 86); lie. *arch. tynė* ‘vonia’ *vanna* (LLŽ<sup>2</sup> 528); lie. *arch. valīza* ‘lagaminas’ la. *soma* (LLŽ<sup>2</sup> 564); lie. *psn. žibintuvas, žibintas* (balanai įkišti) la. *lākturis* (LLŽ<sup>2</sup> 371); lie. *istor. vilktas* ‘arklinis maniežas’ (DŽ 1993; 934) la. *zirgu manėža* (LLKŽ 578); lie. *ist. maisto kortelė* la. *pārtikas kartīna* (LLŽ<sup>2</sup> 325); lie. *istor. mūr|a|daužys* ‘taranas’ (DŽ 1993; 409) la. *mūrlauzis, tarāns* (LLKŽ 292); lie. *istor. lukošius, šiekštas* ‘baudimo prietaisas’ la. *blūķis* (LLŽ<sup>2</sup> 120), kiti – svetimų kraštų realijos, pvz., lie. *istor. chitonas* ‘sen. graikų apdaras’ (TŽŽ 2001;133) la. *hitons* (LLKŽ 87); lie. *istor. diližanas* ‘didelė karieta keleiviams ir paštui vežioti’ (DŽ 1993; 124) la. *diližanss* (LLKŽ 103) lie. *istor. raginė* ‘sen. kepurė su ragais’ (DŽ 1993; 639) la. *cepure ar ragiem* (LLKŽ 415); lie. *istor. koturnos* ‘sen. graikų aktorių sandalai’ (TŽŽ 2001; 427) la. *koturni* (LLKŽ 242);

Pateikta buitinė pasyviosios leksikos grupė iliustruoja, jog kai kurie žodžiai (*raginė, vilktas*) latvių kalboje neturi savo žodžio, juos tiesiog išverčia pažodžiui pagal reikšmę. Kiti žodžiai (*chitonas, diližanas, koturnos*) – tarptautiniai žodžiai, pritaikyti prie savos kalbos sistemos (tarptautinis žodžio kamienas + lietuviška (latviška) galūnė). O istorizmas *mūrdaužys* abejose kalbose turi ir tarptautinį variantą (*taranas, tarāns*), ir savos leksikos pakaitą (*mūrlauzis, mūrdaužys*).

Ši buitinių archaizmų ir istorizmų grupė mena įvairius istorijos laikotarpius: Antiką (*chitonas, koturnas, mūr|a|daužys*), feodalizmą, buržuazinius laikus (*austuvas, diližanas, vilktas, mūr|a|daužys*), tarybinius laikus (*maisto kortelė*).

**1.7. Teisiniai istorizmai ir archaizmai.** Su teisės sfera susijusių archaizmų ir istorizmų analizuojamuose žodynuose rasta mažai (5 %). Teisinių istorizmai ir archaizmų grupė taip pat nevienalytė. Dalis šios grupės istorizmų ir archaizmų pavadina *teisinius aktus, įstatymų rinkinius* ir primena senovės Romos, bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės laikus, pvz., lie. *statutas (Lietuvos)* ‘feodalizmo laikų teisės aktų ar kitų norminių dokumentų rinkinys, turintis kodekso elementų, pvz., LDK s. (1529)’ (TTŽ 2001; 927) la. *Lietuvas statūts (kodekss)* (LLKŽ 468); lie. *ist. ediktas* ‘senovės Romoje – svarbus magistrato (konsulo, pretoriaus), provincijos gubernatoriaus teisinis aktas, skelbiamas pradedant eiti pareigas ir galiojantis per visą jo kadenciją kaip veiklos programa’ (TTŽ 2001, 238) la. *edikts* (LLKŽ 150).

Pirmasis iš šių pateiktų pavyzdžių iliustruoja, kad tai, kas lietuvių kalba nurodoma kaip komentaras (*Lietuvos*), latvių kalboje yra viena žodžių junginio dalis.

Kita teisinių istorizmų ir archaizmų grupei priskiriamų žodžių dalis – *XX a. diktatūrinės (Hitlerio laiku, taip pat tarybinės) teisės sąvokos*, pavyzdžiui, lie. *psn. autoinspekcija* ‘valstybės įstaiga, kuri rūpinosi kelių eismo tvarka ir saugumu, kelių policija’ (DŽ 1993; 65); la. *autoinspekcija* (LLŽ<sup>2</sup> 98); lie. *ist. draugovininkas* ‘savanoriškos organizacijos viešajai tvarkai palaikyti narys, sovietinės milicijos talkininkas’ (DŽ 1993; 130) la. *sabiedriskās kārtības sargs*

(LLŽ<sup>2</sup> 640); lie. *ist. čeka* ‘sovietų politinė policija’ la. *čeka* (LLŽ<sup>2</sup> 144); lie. *ist. gestāpas* ‘slaptoji valstybės policija nacistinėje Vokietijoje’ (TŽŽ 2001, 280) la. *mil. gestapo nelok.* (LLKŽ 137); lie. *ist. strības* ‘civilinių ginkluotų sovietų valdžios būrių (1944-1954) Lietuvoje padėjusių okupantams vykdyti represijas, narys’ (DŽ 1993, 738) la. *strībs, iznīcinātājs* (LLKŽ 471); lie. *ist., šnek. šucmanas* ‘policininkas hitlerininkų okupuotoje Latvijoje’ la. *šucmanis* (LLŽ<sup>2</sup> 711). Kaip matyti, lietuvių kalboje istorizmas *gestapas* – kaitomas, latvių kalboje – nekaitomas. Be *ist.* (la. *vēst.*) pažymų, žodžiai *gestapas, šucmanas* turi kitų nuorodų: pažyma *mil.* informuoja, jog istorizmas *gestapas* – teisės terminas, o *šnek.* nuorodą turintis *šucmanis* vartotas latvių šnekamojoje kalboje.

Teisinei leksikai priskiriami ir šie *teisines institucijas, bausmių, kalinimo vietas* įvardijantys istorizmai ir archaizmai: lie. *arch. daboklė* ‘arešto namai, areštinė’ (DŽ 1993; 105) la. *aresta telpas* (LLŽ<sup>2</sup> 91); lie. *ist. ešafotas* ‘medinė pakyla aikštėje mirties bausmei vykdyti arba draudžiamiems leidiniams naikinti’ (TTŽ 2001, 273) la. *ešafots* (LLŽ<sup>2</sup> 195); lie. *ist. gėdos stulpas* la. *kāķis; kauna stabs* (LLŽ<sup>2</sup> 317, 329); lie. *ist. taikos teismas* la. *miertiesā* (LLŽ<sup>2</sup> 413).

**1.8. Religiniai istorizmai ir archaizmai.** Ši pasyviosios leksikos grupė – tai religinės tematikos pavadinimai. Tyrinėdamos lietuvių kalbos žodyną istoriniu aspektu, religinius istorizmus (pvz., *kapelionas, špitolė*) mini J. Barauskaitė (Barauskaitė, 1980, 26), E. Jakaitienė (Jakaitienė, 1980, 85).

Tyrimui pasirinktuose žodynuose rasti 4% šiai grupei priklausantys archaizmai ir istorizmai įvardija *senąsias religijas, tikėjimus, jų išpažinėjus*, pvz., lie. *ist. hernhūtininkai* ‘protestantų sekta 18-19 a. Latvijoje ir Estijoje’ la. *brāļu draudze* (LLŽ<sup>2</sup> 173); lie. *ist. koptai* ‘Rytų bažnyčios krikščionys, gyvenę Aukštutiniame Egipte, Egipto krikščionių monofizitų palikuonys’ (TTŽ 2001, 524) lie. *ist. masonai* ‘tarptautinė slapta religinė etinė draugija, siekianti dvasinio tobulėjimo, žmonijos brolybės, bet politiškai konservatyvi’ (DŽ 1993; 384) la. *brīvmūrnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 124); *religines institucijas, organizacijas*, pvz., lie. *ist. inkvizicija* ‘teisminė katalikų bažnyčios organizacija, kovojusi su bažnyčios priešais ir eretikais’ (DŽ 1993, 214) la. *inkvizīcija* (LLKŽ 166); *senovės tikėjimo apeigų vietas, religijos kulto tarnus bei religinę atributiką*, pvz., lie. *ist. alkvietė* ‘alko vieta’ (DŽ 1993; 10) la. *elku pielūgšanas vieta* (LLKŽ 27); lie. *ist. aukuras* ‘aukojimo vieta’ (DŽ 1993; 64) la. *ziedoklis* (LLŽ<sup>2</sup> 792); lie. *ist. druidai, ~izmas* ‘senovės keltų bendruomenės dvasininkai, vadovavę apeigoms ir aukojimams bei atlikdavę mokytojo, gydytojo, tradicijų sergėtojo funkcijas’ (TŽŽ 2001, 232) la. *druīdi; ~isms* (LLKŽ 109); lie. *ist. krivis, krivaitis* ‘senovės lietuvių dvasininkas, žynys’ (DŽ 1993; 335) la. *krīvs* (LLŽ<sup>2</sup> 35); lie. *ist. vaidila* ‘prūsų kunigas, žynys’ la. *vaidelotis* (LLKŽ 587); lie. *ist. vaidilutė* ‘senovės lietuvių, prūsų šventosios ugnies kurstytoja, žynė’ la. *vaidenote, priesteriene* (LLKŽ 587); lie. *ist. žynys, -ė* ‘pirmykštės religijos kulto tarnas’ (DŽ 1993, 959) la. *priesteris, -iene* (LLKŽ 592); lie. *bažn., ist. indulgencija* ‘nuodėmių atleidimo raštas, duodamas už nuopelnus ar pinigų’ (DŽ 1993; 212); la. *indulgence*

(LLŽ<sup>2</sup> 264); lie. *ist. tiara* ‘Persijos ir Austrijos karalių ir dvasininkų kepurė’ (DŽ 1993, 843) la. *bazn. tiāra* (LLKŽ 526).

Kaip ir kitas pasyviosios leksikos grupės, taip ir religinių istorizmų ir archaizmų grupę sudaro ir tarptautiniai (*inkvizicija, indulgencija, masonai, tiara, orakulas...*), ir savi (lietuviški ir latviški) pavadinimai (*žynys, priesteris, alkvietė, aukuras...*). Beje, *alkvietei* pavadinti latviai neturi vieno žodžio atitikmens, būdingas trijų žodžių junginys: *elku pielūgšanas vieta*.

**1.9. Matavimo vienetų, matų, skaičių, žemės valdų pavadinimai.** Tai – viena iš mažiausių dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptiktos pasyviosios leksikos grupių. Rasti 3% ploto (žemės), ilgio, svorio, skysčio matavimo vienetus, skaičius, žemės valdas įvardijančių istorizmų ir archaizmų, pvz., lie. *arch. aršinas* ‘ilgio matas, lygus 71,12 cm’ la. *aršīna* (LLŽ<sup>2</sup>); ie. *ist. čērka* ‘skysčio matas apie 0,12 l’ la. *čarka* (LLŽ<sup>2</sup> 144); lie. *arch. uolektis, mastas* ‘ilgio matas’ la. *olekts* (LLŽ<sup>2</sup> 486); lie. *mārgas*<sup>a</sup> ‘žemės ploto vienetas nuo 0,25 iki 0,71 ha’ (DŽ 1993; 382) la. *margs* (LLKŽ 276); lie. *arch. saikas, siekas* ‘senovinis matas biralamams matuoti’ la. *sieks* (LLŽ<sup>2</sup> 661); lie. *arch. ašmainis* ‘žemės valako aštuntadalis’ la. *asmīte* (LLŽ<sup>2</sup> 69); lie. *ist. latifūndija* ‘didelis privačios žemės sklypas’ (DŽ 1993; 358) la. *latifundija* (LLKŽ 259); lie. *ist. valākas* ‘žemės plotas (sklypas) apie 20 ha’ (DŽ 1993; 906) la. *valaka* (LLKŽ 563). Būgos manymu, valakas siejamas su lenkų *włoka* per baltarusių *волок* (Būga, 1961, t.3, 459).

Pastarasis matas, šiandien tapęs istorine realija, atsirado 16 a. kartu su valako reforma, kurią vykdė lenkų specialistai. E. Gudavičiaus teigimu, „valakas Lietuvoje buvo įdiegtas dar nesusiklosčius lietuviškam kvadratūros matui ir todėl jis žymėjo ploto sampratos lūžį: plotas buvo suvoktas kaip ilgio ir pločio sandauga“ (Gudavičius, 1998, 72). Valakų reforma pasidarė būtina padidėjus javų paklausai ir pakitus ūkininkavimo sąlygoms, kaime susiformavus naujiems feodaliniams santykiams. Neatsitiktinai valakas buvo ne tik lenkiškas ploto, bet ir prievolinis matas.

Ne vien lietuviškas išradimas buvo ir kitas žemės ploto matas, nusakantis plotą atlikto darbo dydžiu – *margas*. Pavadinimas *margas* yra senas, aptinkamas jau Sirvydo žodyne, Chylinskio *Biblijoje*. Žodis kilęs iš vok. *Morgen* ‘rytas’. Vokietijoje *Morgen* – žemės sklypas, kurį nuo ryto (saulės patekėjimo) suardavo iki vidudienio, arba plotas, kurį suardavo per dieną dviem jaučiais arba vienu arkliu. Istorikų teigimu, oficialiuoju matu *margas* buvo nuo 16 a. iki 20 a. pr., kol Rusija neįvedė Lietuvoje savų matų.

Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose rasti du senieji skaičių pavadinimai: lie. *arch. ašmas, -a* ‘aštuntas, -a’ la. *astotais, -ā* (LLŽ<sup>2</sup> 51); lie. *arch. sekmas, -a* ‘septintas, -a’ la. *septītais, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 440). Forma *ašmas* (plg. pr. *asman*) atsirado iš senesnės formos \**astmas*, kurioje randame šaknį \**ašt-* (plg. *ašt-uoni*) ir priesagą *-mas*. (LKG, t.1, 1965, 630). Buvus ir latvių kalboje formą, atitinkančią lie. *ašmas*, rodytų la. *asmīte* ‘aštuntoji dalis (toks dirvos matas)’. Forma *ašmas* vartota 16-17 a. raštuose.

Liet. *sekmas* < \**sep(t)mas* (plg. pr. *sepmas*). Kaip ir skaičius *ašmas*, forma *sekmas* vartota 16-17a. (Sabaliauskas, 1990, 78).

**1.10. Administraciniai istorizmai ir archaizmai.** Latvių leksikologė A.Laua, analizuodama žodyną istoriniu atžvilgiu, pasyviajai leksikai priskiria ir ankstesnių laikų administracinio skirstymo pavadinimus, pvz., *gubernā, apriņķis, pagasts, pagastskola, pagasttiesa, pagastvalde...* (Laua, 1981, 169). Lietuvių kalbos leksikos tyrinėtojai J. Barauskaitė, J. Palionis taip pat išskiria administracinių istorizmų ir archaizmų grupę (Barauskaitė, 1980, 26; Palionis, 1979, 74).

Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose rasta 3 % šios grupės pasyviosios leksikos. Kadangi tai – nedidelė grupė, darbe paminėti beveik visi surinkti pavyzdžiai.

Administraciniai istorizmai ir archaizmai pavadina ankstesnių laikų *administracinio (teritorinio) skirstymo vienetus*, pvz., lie. istor. *didžioji kunigaikštystė, kunigaikštija* ‘kunigaikščio valdoma sritis’ (DŽ 1993; 341) la. *lielkņaziste* (LLŽ<sup>2</sup> 381); lie. istor. *grafystė* ‘administracinis teritorinis vienetas – grafo valda’ (DŽ 1993; 182) la. *grāfiste* (LLŽ<sup>2</sup> 217); lie. istor. *gubėrnija* ‘pagrindinis administracinis teritorinis vienetas Rusijoje nuo XVII a. pr. iki 1929m.’ (DŽ 1993; 192) la. *gubernā* (LLKŽ 152); lie. istor. *hercogystė* ‘administracinis teritorinis vienetas – hercogo valdoma žemė’ (DŽ 1993; 197) la. *hercogiste* (LLŽ<sup>2</sup> 228); *tų teritorijų valdytojus, jų pareigybes*, pvz., lie. istor. *pavietas* ‘LDK apskritis’ (DŽ 1993; 531) la. *apriņķis, apgabals* (LLKŽ 362);

lie. istor. *vaitas* ‘Rusijos valdytojas Užnemunės krašte ir Vilniaus valsčiaus valdytojas’ (DŽ 1993; 905) la. 1. *vagars*; 2. *voits* (LLKŽ 563); lie. istor. *valsčiaus viršaitis* ‘LDK administracinio teritorinio vieneto, išaugusio iki valstiečių bendruomenės, viršininkas, valdytojas’ (DŽ 1993; 938) la. *pagastvecākais* (LLKŽ 101); lie. istor. *viršaitis* ‘valsčiaus valdybos pirmininkas’ (DŽ 1993; 938) la. *pagasta vecākais* (LLKŽ 580); lie. istor. *vietinininkas, -ē* ‘skirtinis srities valdytojas’ (DŽ 1993; 931) la. 2. *zemes parvaldnieks, -ce; vietvaldis, -e* (LLKŽ 557); lie. istor. *vaivada* ‘LDK ir Lenkijos administracinio vieneto (vaivadijos) valdytojas’ (DŽ 1993; 905) la. *vaivads* (LLKŽ 563);

Kaip matyti, šiai pasyviosios leksikos grupei būdingi istorizmai ir archaizmai, pavadinantys svetimai kultūrai aktualius reiškinius, veikėjus (*grafystė, gubernija, hercogystė, satrapas, vaitas, viešpatija, vietininkas*), ir savos kultūros (*pavietas, tijūnas, valsčiaus viršaitis, viršaitis, vaivada*) realijos. Nuo to priklauso ir latviški atitikmenys – ar jie yra tarptautiniai (= svetimi), ar savos kalbos žodžiai (*apriņķis, apgabals, stārasts, vagars, pagastvecākais*).

Atskirai aptartini žodžiai – *valsčiaus viršaitis (pagastvecākais)* ir *viršaitis (pagasta vecākais)*. Latviškai jie išreikšti tos pačios reikšmės, tik skirtingos struktūros žodžiais, taigi galima teigti, kad neatspindimos skirtingos lietuvių kalbos žodžių reikšmės.

Administraciniai istorizmai ir archaizmai mena įvairius laikotarpius. Vieni šios grupės žodžiai atspindi LDK (XIII–XVI a.; latviai tada priklausė Livonijai, kuriai būdingas vokiškasis administracinis skirstymas (*vasalai, fogtai, vyskupai...*) laikų realijas (*pavietas, valsčiaus viršaitis,*



vaitas), kiti – buržuazijos (*viršaitis*), feodalizmo (latvių ir lietuvių priklausymą Rusijos imperijai) laikų reiškinius (*grafystė, hercogystė, gubernija, šaltyšius, satrapas,- ija*). O tokios pareigybės kaip *tijūnas, viršaitis* ir *vaitas* būdingos ir LDK, ir feodalizmo epochoms.

Taigi, kaip matyti, tautų priklausymas skirtingoms valdžioms suponuoja ir skirtingą kalbų leksiką. Keičiantis valdžioms, santvarkoms, kinta ir tautos žodynas.

**1.11. Ekonominiai istorizmai ir archaizmai.** Pritariant latvių leksikologų (Laua, 1981, 169) požiūriui, jog pasyvioji leksika yra glaudžiai susijusi ne tik su visuomenės istorija, kultūra, bet ir su ekonominiu gyvenimo raida, galima išskirti ekonominius istorizmus ir archaizmus. Ši grupė sudaro 3% visos dvikalbiuose latvių–lietuvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptiktos pasyviosios leksikos. Ekonominei leksikai darbe priskiriami minėtuose žodynuose rasti *senovišką valiutą, pinigų* pavadinantys istorizmai ir archaizmai: lie. *ist. artauga(s)* ‘moneta’ la. *artava* (LLŽ<sup>2</sup> 67); lie. *ist. auksinas* ‘auksinė, vėliau sidabrinė moneta Lietuvoje’ (DŽ 1993; 63) la. *auksins* (LLKŽ 66); lie. *ist. denaras* ‘sidabrinė moneta senovės Romoje, Europoje, lygi dešimt asų’ (TŽŽ 2001;200) la. *dinārs* (LLKŽ 98); lie. *ist. dukatas* ‘senovinė auksinė moneta, paplitusi iš Italijos’ (DŽ 1993; 136) la. *dukāts* (LLKŽ 111); lie. *ist. dvylekis* ‘trijų skatikų pinigas’ (DŽ 1993; 142) la. *trīs graši, pusotras kapeikas* (LLKŽ 115); lie. *arch. grašis* ‘sidabrinė moneta, iš Italijos paplitusi Europoje’ la. *grasis* (LLŽ<sup>2</sup> 146); lie. *ist. penkių latų moneta* la. *pieclatnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 546); lie. *arch. taleris* ‘stambi sidabrinė ar auksinė moneta’ (DŽ 1993; 828) la. *dālderis* (LLŽ<sup>2</sup> 518).

Kaip matyti, latviški *dvylekio* atitikmenys – du žodžių junginiai. LLKŽ taip pat nurodyta, jog šis žodis gali būti ir pažodžiui neverčiamų frazeologizmų, idiomų, patarlių vienetas, pvz., *kišti savo dvylekį sar. – uzbāzīgi izteikt savas domas (savus uzskatus); nē dvylekio nevertas – nav ne plika graša (triju grašu) vērts* (LLKŽ 115).

Šiuos archaizmus ir istorizmus taip pat galima skirstyti į: 1) **svetimus**, pvz., *denaras* < lot. *denarius* < *deni* – po dešimtį (TTŽ 2001; 200); *dukatas* < ček. *dukat*, vok. *Dukate*, it. *ducato* – kunigaikštystės auksinė moneta (TTŽ 2001; 233); *grāšis* < lenk. *grosz*, ček. *groš* < senovės it. (*denaro*) *grosso* – storas, stambus (denaras) (TTŽ 2001; 347); *taleris* < vok. *Taler* sutr. < *Joachimstaler*; kalamas Čekijoje nuo 1519 iš sidabro, kasamo kasykloje, įrengtoje 1516 Joachimstalyje, pietinėse Čekijos nuokalnėse (TTŽ 2001; 958); 2) **lietuvių** (pvz., *auksinas, dvylekis*); 3) **latvių** (pvz., *penkių latų moneta – pieclatnieks*) pinigų pavadinimus.

Be valiutos, pinigų pavadinimų, latvių–lietuvių ir lietuvių–latvių kalbų žodynuose aptikta ir kitas ekonomikos realijas įvardijančios pasyviosios leksikos, pvz.: lie. *ist., ek. ikikapitalistinis, -ė* la. *pirmskapitālisma-* (LLŽ<sup>2</sup> 161); lie. *nepas* (rus. неп) ‘naujoji ekonominė politika’ la. *neps* (LLKŽ 487); lie. *ist. taupomoji knygelė* la. *krājgrāmatīņa* (LLŽ<sup>2</sup> 348); lie. *ist. taupomoji kasa* la. *krājcase* (LLŽ<sup>2</sup> 348). Pirmojo pavyzdžio priklausomybę ekonominių žodžių grupei nurodo ir pažyma *ek. ‘ekonomika’*. Pastarųjų trijų realijų vartojimo laikas – tarybiniai metai.

**1.12. Giminytės ryšių pavadinimai.** Pasak R. Buivydienės, senieji giminytės pavadinimai priklauso senojo gyvenimo realijoms, tradicinę lietuvių gyvenimo sanklodą atspindėjusiems leksikos sluoksniams, kuriuos šiandien pakeičia nauja, technologinė, miestietiškoji mąstysena. Giminytės pavadinimai apima ir kraujo, ir vedybų giminytę nusakančius žodžius (Buivydienė, 1997, 6).

Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose taip pat užfiksuota giminytės ryšių terminų. Rasta apie 1% tokių archaizmų. Darbe pateikiami visi šios grupelės žodžiai: lie. *arch. dieveris* ‘1. vyro brolis. 2. pabrolys, pajaunys’ la. *dieveris* (LLŽ<sup>2</sup> 163); lie. *arch. dieverienė* ‘vyro brolio žmona’ la. *dieveriene, dievera sieva, vīrabrāļa sieva* (LLŽ<sup>2</sup> 102); lie. *arch. dukterėnas* ‘duktės vyras, žentas’ la. 2. *novec. meitas vīrs (znots)* (LLŽ<sup>2</sup> 111); lie. *arch. laigonas* ‘žmonos brolis, svainis’ (DŽ 1993; 349) la. *svainis, sievas brālis* (LLŽ<sup>2</sup> 255); lie. *arch. motė* ‘žmona, pati’ (DŽ 1993; 407) la. *sieva* (LLŽ<sup>2</sup> 291). Remiantis Buivydienės lietuvių kalbos giminytės pavadinimų klasifikacija, pastarasis giminytės pavadinimas priskiriamas pirmojo laipsnio vedybų giminytės pavadinimams. Lie. *motės* (\**moters*) semantinė raida: „motina“ > „moteris, žmona“. Paprotys namuose vadinti žmoną „motina“ būdingas ir kitoms tautoms, plg. Vok. *Mutter* „žmona“, r. *мать* „žmona“ (Buivydienė, 1997, 74). Semantinių analogijų gausu ir dabartinėje šnekamojoje kalboje: žmoną, ypač turinčią vaikų, vyras neretai vadina žodžiais *mama, močia*.

*Dieveris, dukterėnas, laigonas* – antrojo laipsnio vedybų giminytės pavadinimai. Kaip pažymi Buivydienė, *dieveris* yra seniausias vyro brolio įvardijimas. Pažįstamas iš senųjų raštų. Iš aktyvios vartosenos *dieveris* traukiasi, vietomis jo senoji reikšmė pamiršta ir dėl to aiškinama kitaip: „vyro tėvas“, „vestuvių apeiginis asmuo“ („pabrolys, piršlys“) (Buivydienė, 1997, 104).

*Laigonu* vadintas žmonos brolis – originalus, specialus lietuviškas pavadinimas, neturintis atitikmenų kitose kalbose (nei baltų, nei indoeuropiečių). Lietuvių kalbininkas Sabaliauskas šį žodį sieja su lie. *laigyti* ‘šokti, siausti’, *laigoti, laiguoti*, plg. *laigonas* ‘kas laksto, laigo’ (Sabaliauskas, 1990, 198). Buivydienės nuomone, ši versija semantiškai atrodo sunkokai pagrindžiama. Ji teigia, jog *laigono* pavadinimas kilęs iš ide. žodžio \**leig-* „įsipareigojimas“, „sutartis“, „ritualinis ryšys“. Šią motyvą pagrindžia ir etnografų duomenys. Pagal lietuvių šeimos papročius žmonos broliui priklausė svarbus ištekančios sesers globėjo vaidmuo: brolis turėjo rūpintis, kad sesuo vyro namuose nebūtų skriaudžiama; prireikus vykdavo jos užtarti. Per vestuves laigonas buvo svarbus personažas: atlikdavo tam tikras sakralines apeigas. Visos šios etnografinės paralelės rodo, kad semantiniu požiūriu ryšys su ide. \**leig-* visai įmanomas (Buivydienė, 1997, 126).

*Dukterėnas* – išvestinis dukters vyro pavadinimas (priesagos *-ėnas* vedinys iš žodžio *duktė*). Taip išreiškiamas rytiečių tarmių polinkis „išlyginti“ giminytės terminiją. Pasak Buivydienės, naujadarai *dukterėnas, dukravedys* galėjo būti įsivesti ir siekiant diferencijuoti „dukters vyrą“ ir

„sesers vyrą“: senasis *žentas*, anksčiau vartotas abiem šiomis reikšmėmis, tam tikrais atvejais, matyt, atrodė nepakankamai tikslus (Buivydienė, 1997, 153).

Remiantis Buivydienės giminystės pavadinimų skirstymu, trečiojo laipsnio vedybų giminystės pavadinimams reikėtų priskirti dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptiktą archaizmą *dieverienė*. Tai išvestinis pavadinimas, pasidarytas iš vyro brolio pavadinimo *dieveris* + priesaga *–ienė* (Buivydienė, 1997, 176).

Darybos aspektu šie senuosius giminystės ryšius nusakantys pavadinimai tiek latvių, tiek lietuvių kalbose yra panašūs. Be vienžodžio archaizmo, neretai latviškai pateikiamas ir kitas, žodžių junginiu išreikštas jo sinonimas (žr. *dieverienė, laigonas*). *Dukterēnui* (be reikalo pamirštas gražus žodis, kur kas lietuviškesnis už dabartinį, aktyvųjį *žentą*) pavadinti latviai neturi vienažodžio atitikmens, tik žodžių junginį *meitas vīrs (znots)*.

**1.13. Istorinių laikotarpių pavadinimai.** Ši pasyviosios leksikos grupė – viena iš mažiausių, analizuojamuose žodynuose – rasta apie 1% iš visų archaizmų ir istorizmų, pvz.: lie. *ist., geol. poledynmetis* ‘poledyninis laikotarpis’ (DŽ 1993; 575) la. *pēcleduslaikmets* (LLŽ<sup>2</sup> 539); lie. *ist. pirmykštė bendruomenė (visuomenė)* la. *pirmatnējā sabiedrība* (LLŽ<sup>2</sup> 566); lie. *ist. geležies amžius* la. *dzelzs laikmets* (LLKŽ 134); lie. *ist. bronzos amžius* la. *bronzas laikmets* (LLKŽ 83); lie. *arch. gadynė* ‘laikotarpis, laikas, epocha’ (DŽ 1993; 159) la. *laikmets* (LLŽ<sup>2</sup> 127).

Prie pirmojo pavyzdžio pateikta pažyma *geol.* rodo, jog šis žodis yra ne tik istorijos, bet ir geologijos mokslo terminas. Archaizmas *gadyne* – ne konkretaus laikotarpio, o bendrasis pavadinimas. Kalbos kultūros atžvilgiu archaizmas *gadyne* – neteiktinas žodis.

Struktūros požiūriu pirmasis ir paskutinis istorizmai ir latvių, ir lietuvių kalboje yra sudurtiniai žodžiai. Kiti trys istorijos terminai – abejose baltų kalbose yra žodžių junginiai.

**1.14. Kreipiniai ir jų dalys.** Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose užfiksuota ir ankstesnių laikų kalbos etiketo dalykų. Tai – kreipiniai ir jų dalys ( rasti 6 atvejai). Jie vartojami pagarbiai kreipiantis į adresatą. Keičiantis Lietuvos gyvenimo politinėms sąlygoms, kito ir visuomenės ideologinės nuostatos, kultūrinės orientacijos. Tai atspindi ir kreipinių vartojimo tendencijos (Čepaitienė, 1999, 23). Tyrimui pasirinktuose dvikalbiuose žodynuose kreipinius ir jų dalis įvardija 1 istorizmas ir 5 archaizmai. Darbe pateikiami visi pavyzdžiai: lie. *ist. draugas, -ė* ‘kreipinio priedėlis socialistinėje visuomenėje’ la. *biedrs, -e* (LLŽ<sup>2</sup> 115); lie. *arch. didžiai gerbiamasis ponas* ‘pagarbus vyresnio amžiaus vyriškio pavadinimas’ la. *cienīgtēvs* (LLŽ<sup>2</sup> 137); lie. *arch. didžiai gerbiamoji ponis* ‘pagarbus vyresnio amžiaus moters pavadinimas’ la. *cienīgmate* (LLŽ<sup>2</sup> 137); lie. *arch. malonybė* la. *žēlastība* (LLŽ<sup>2</sup> 799); lie. *arch. maloningiausias, -a* la. *vis’žēlīgs, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 784); lie. *arch. meldžiamasis, -oji* la. *lūdzamais, -ā* (LLŽ<sup>2</sup> 281).

Pirmasis kreipinys *draugas,-ė* (la. *biedrs,-a*) – tarybinių laikų realija, istorizmu tapusi per pastaruosius penkiolika metų. 1940 m. liepos 29 d. sovietų valdžios nutarimu buvo atsisakyta iki tol vartotų pagarbos žodžių *ponas, ponia, panelė* ir vietoj jų liepta vartoti tik kreipinį *draugas, -ė*. Jis buvo vartojamas ir daugiskaita (*Brangūs draugai!*), ir vienaskaita. Čepaitienės teigimu, pastarąja forma kreipinys *draugas, -ė* vartotas rečiau, paprastai kaip priedėlis prie asmenvardžių: *Nei jūs, draugas Andrijaiti, nei jūsų bičiulis...* (Čepaitienė, 1999, 24). Į pasyviają leksiką šis kreipinys pasitraukė Lietuvai ir Latvijai atgavus nepriklausomybę. Jį pakeitė 1940 m. iš vartosenos išvyti, tačiau per pastaruosius penkiolika metų vėl atgaivinti ir aktyviai vartojami pagarbos žodžiai *ponas* (la. *kungs*), *ponia* (la. *kundze*). Archaizmai *didžiai gerbiamasis ponas,(-ia), malonybė, maloningiausias,-ia, meldžiamasis, -oji* – feodalinių, buržuazinių laikų atspindžiai. Sovietmečiu išstumti iš aktyviosios vartosenos, ir šiandien jie yra tik istorinės realijos. Be dalies (prieveiksmio) *didžiai*, dabartinėje oficialiojoje kalboje vartojamas tik kreipinys *gerbiamasis ponas, gerbiamoji ponia* (pagarbos pažymins + daiktavardis). Ir daiktavardis *malonybė*, ir sudaiktavardėjęs būdvardis *maloningiausias, -ia*, ir įvardinę funkciją atliekantis dalyvis *meldžiamasis, -oji* šiandien nėra aktyviai vartojami.

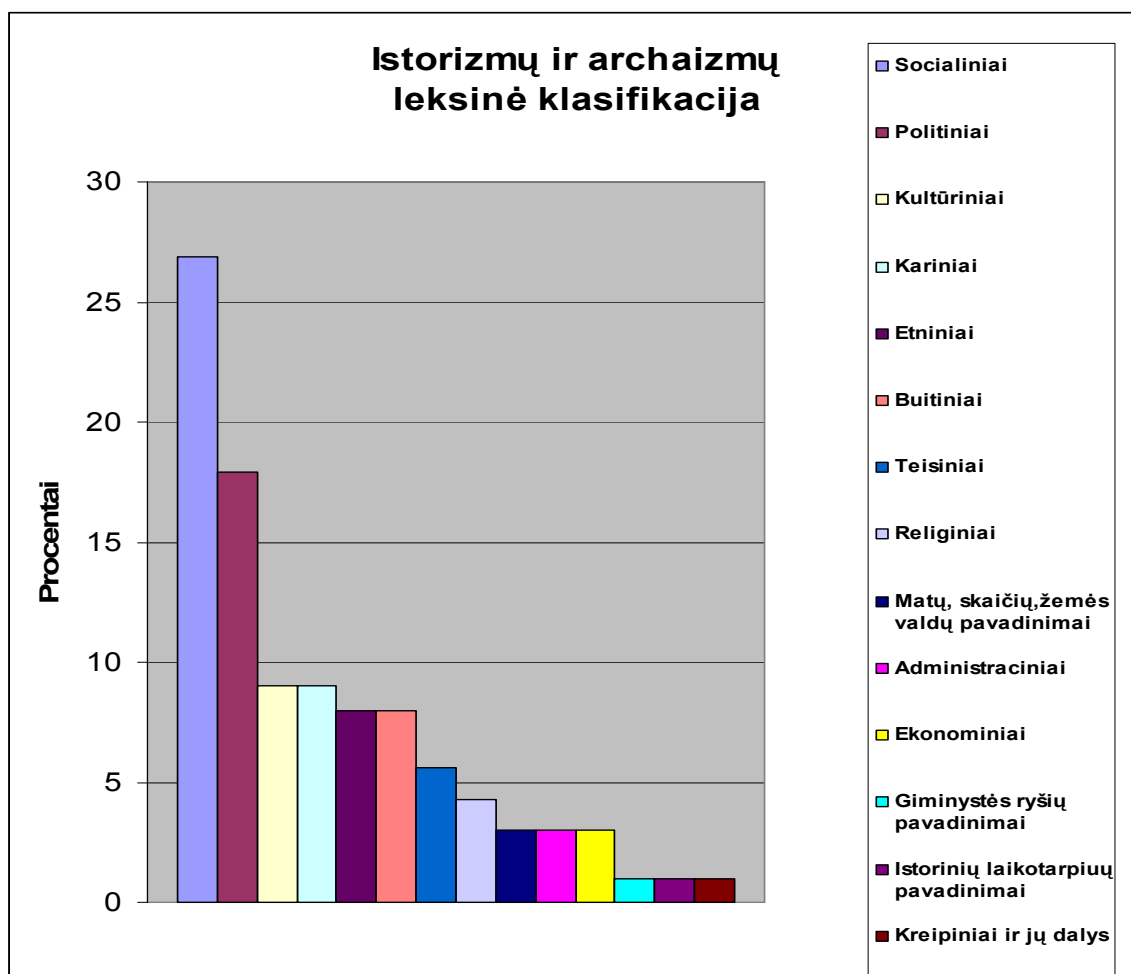


Diagrama rodo, kaip dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų istorizmai ir archaizmai yra suklasifikuoti pagal tai, kokių sferų praėjusių laikų daiktus, reiškinius, veiksmus, realijas jie pavadina.

\*\*\*

Taigi istorizmų ir archaizmų leksinės klasifikacijos analizė atskleidžia, jog dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptikta pasyvioji leksika – labai įvairi, nevienalytė. Keičiantis Lietuvos gyvenimo politinėms, ekonominėms sąlygoms, santvarkoms, kito ir visuomenės ideologinės nuostatos, kultūrinės orientacijos. Tautų priklausymas skirtingoms valdžioms suponavo ir skirtingą kalbų leksiką.

Pagal tai, kokių sferų senovės laikų realijas, daiktus, reiškinius lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose fiksuoti istorizmai ir archaizmai įvardija, darbe jie suskirstyti į 14 atskirų grupių, kurios įvardija buities, socialinio, politinio, religinio, kultūrinio, ekonominio ir kt. gyvenimo realijas, daiktus, reiškinius, asmenis, mikrosistemas. Kaip matyti iš diagramos, gausiausios iš šių grupių – socialinių (27%), politinių (18%), kultūrinių (9%), mažiausios – giminystės ryšių (~1%), istorinių laikotarpių (~1%), pavadinimų, kreipinių ir jų dalių (~1%), istorizmų ir archaizmų grupės.

Tirti pasirinktuose žodynuose rasta ir tik baltiškajam regionui aktualios pasyviosios leksikos (*aisčiai, vaidilutė, būrai ir kt.*), ir visai šiam regionui nebūdingų archaizmų ir istorizmų (*chanatas, hetera, triumviratas ir kt.*). Tačiau daugelis archajinių, istorinių realijų, įvykių, reiškinių, daiktų pavadinimų yra ne nacionaliniai (t.y. įvardijantys tik lietuvių ir latvių tautoms aktualius dalykus), o priklauso daugeliui tautų (tai rodo ir tarptautinių žodžių gausa).

Dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų medžiagos tyrimas atskleidė, jog be *ist.* (la. *vēst.*), *psn.*, *arch.* (la. *novec.*) pažymų, pasyviajai leksikai priklausantys žodžiai gali turėti ir kitokių pažymų (pvz., *ek.*, *geol.*), rodančių šių žodžių priklausomybę ne tik istorijos, archeologijos, etnografijos, bet ir kitų mokslų, sričių terminijai.

Ši pasyviosios leksikos klasifikacija ir jos aptarimas atskleidžia archaizmų ir istorizmų darybos neatitikimus lietuvių ir latvių kalbose: lietuvių kalbai būdingesni pavieniai žodžiai ir žodžių junginiai, latvių kalboje dažnas žodžių darybos būdas – sudūrimas, sandūra. Tai rodo šios kalbos polinkį į ekonomiškumą ir vokiečių kalbos įtaką. Šioms giminėms kalboms būdingas ir kai kurių archaizmų ir istorizmų gramatinių kategorijų (giminės, skaičiaus) neatitikimas; latviai turi daugiau archaizmų, istorizmų sinonimų nei lietuviai.

## 2. Lietuvių ir latvių pasyvosios leksikos morfologinė klasifikacija

Žodynas – įvairiausių kalbos žodžių rinkinys. Todėl tyrinėjant dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviajai leksikai priklausančius žodžius, tikslinga juos nagrinėti morfologiškai (pagal kalbos dalis).

Tautos istorija, visuomenės socialinė raida apibūdinama įvairiomis kalbinėmis priemonėmis, labiausiai šiam tikslui tinka terminai, t. y. daiktavardžiai (vienažodžiai terminai) ar jų junginiai su kitomis kalbos dalimis (sudėtiniai terminai), taip pat – veiksmažodžiai ir kitos kalbos dalys (Kvašytė, Žilinskas, 2003, 92). Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose didžioji dalis pasyviaja leksika laikomų žodžių taip pat yra daiktavardžiai ir jų junginiai, tačiau esama ir kitų kalbos dalių: būdvardžių, skaitvardžių, veiksmažodžių, jų junginių.

1. **Daiktavardžiai ir jų junginiai.** Tyrimui pasirinktuose žodynuose rasti archaizmai ir istorizmai dažniausiai yra daiktavardžiai arba daiktavardžių junginiai. Kadangi jų yra nemažai, tai siekiant tikslesnio, išsamesnio skirstymo, daiktavardžiai atskirai dar klasifikuojami į semantines grupes. Po to aptariami jų morfologiniai ypatumai. Semantiniu požiūriu istorizmai ir archaizmai darbe klasifikuojami remiantis J. Paulausko „Sisteminiu lietuvių kalbos žodynu“ (1987), „Lietuvių kalbos gramatika“ (t.1, 1965).

1.1. Asmenų pavadinimai. Tai pati gausiausia semantinė daiktavardžių grupė (~60%). Šiai grupei priskiriami daiktavardžiai įvardija asmenis, veikėjus pagal profesiją, kilmę, giminystės ryšius, gyvenamąją vietą. Pavyzdžiui.: *algininkas* ‘samdytas karvedys’– *algotnis, algūdzis* (LLKŽ 27), *bajoras* ‘pasaulietinis feodolas, ppr. privilegijuotas žemvaldys’– *bajārs* (LLKŽ 69), *bajoraitis, -ė* ‘bajoro vaikas, jaunas bajoras’– *bajārs, - iene* (LLKŽ 69), *barbaras* ‘senovės Graikijoje ir Romoje – svetimšalis’– *barbars* (LLKŽ 72), *carienė* ‘caro žmona’ – *cariene* (LLŽ<sup>2</sup> 130), *esesininkas, -ė* ‘Hitlerio Vokietijos privilegijuotos sukarintos organizacijos SS narys’– *esesietis, -te* (LLŽ<sup>2</sup> 195), *galai* ‘keltų tauta, gyvenusi 4-5 a.pr.m.e. Galijoje tarp Reino ir Garonos (apėmusi dabartinę Prancūziją, Belgiją ir Šiaurės Italiją)’– *galli* (LLŽ<sup>2</sup> 206), *katorgininkas, -ė* ‘politinis ir kriminalinis kalinys, už bausmę tremtyje atliekantis priverstinius darbus’– *katordznieks, -ce* (LLŽ<sup>2</sup> 327), *leningradietis, -ė* ‘Leningrado gyventojas’– *leningradietis, -te* (LLŽ<sup>2</sup> 391), *miestietis, biurgeris* ‘viduramžiais Vakarų Europos miesto gyventojas, naudodavęsis miestiečių teisėmis’– *birgeris* (LLŽ<sup>2</sup> 117), *vaidilutė* ‘senovės lietuvių, prūsų šventosios ugnies kurstytoja, žynė’– *vaidelote* (LLKŽ 561), *vežikas* ‘vežimo vairuotojas’– *ormanis* (LLŽ<sup>2</sup> 488), *žynys, -ė* ‘pirmykštės religijos kulto tarnas’– *priesteris, -iene* (LLKŽ 592) ir t.t.

1.2. Daiktų pavadinimai. Tai daiktavardžiai, kurie žymi daiktą (darbo įrankį, įrenginį, prietaisą ar šiaip kokią priemonę), pvz.: *austuvas* ‘staklės juostoms austi’– *austuve* (LLŽ<sup>2</sup> 98), *arkebuza*

‘dagtinis šautuvas’ – *arkebūza* (LLŽ<sup>2</sup> 66), *bardišius* ‘karo kirvis’– 1. *āva* (LLKŽ 72), *galera* ‘irklinis karo laivas su burėmis’– *galera* (LLKŽ 578), *gramofonas* ‘plokštelėje įrašytų garsų atkūrimo prietaisas’– *gramofons* (LLŽ<sup>2</sup> 217), *skaitytuvai* ‘skaičiavimo įtaisas’– *skaitīkļi* (LLŽ<sup>2</sup> 668), *taleris* ‘stambi sidabrinė ar auksinė moneta’ – *dālderis* (LLŽ<sup>2</sup> 518) ir t.t. Dėl pavyzdžių negausumo daiktų pavadinimams darbe priskiriami ir drabužių, avalynės pavadinimai: *kiveris* ‘kareivio kepurė’– *ķivere* (LLKŽ 230), *chitonas* ‘senovės graikų apdaras’– *hitons* (LLKŽ 87), *koturnos* ‘senovės graikų aktorių sandalai’ – *koturni* (LLKŽ 242), *šarvai* ‘metaliniai kario drabužiai’ – *brukas* (LLKŽ 412).

1.3. Abstraktai. Dalis šios grupelės žodžių yra vardažodžių abstraktai, pvz., *gužynė* ‘pasilinksminimas, vakarėlis’ – *kluba (sarīkojums ar dejām)* (LLŽ<sup>2</sup>154). Kiti daiktavardžiai yra padaryti iš veiksmazodžių ir reiškia veiksmą (veiksmazodžių abstraktai), pvz., *kalėdojimas* ‘kalėdos rinkimas’– *meslu vākšana* (LLKŽ 210), *užpuldinėjimas, siaubimas, niokojimas – sirojums* (LLŽ<sup>2</sup> 666), *siuvėjavimas – skroderdienas* (LLŽ<sup>2</sup> 672).

1.4. Gyvūnų pavadinimai. Šią daiktavardžių grupelę sudaro tik trys žodžiai: *ašva* ‘kumelė’– *ķēve* (LLŽ<sup>2</sup> 52), *tauras – tauris* (LLŽ<sup>2</sup> 716), *konclagerio sargybinis šuo – asinsuns* (LLŽ<sup>2</sup> 68). Naujausiame latvių–lietuvių kalbos žodyne pastarasis žodis *asinsuns* turi *ist.* pažymą. Latvių kalbos žodyne *asinsuns* aiškinamas taip: 1. Suns, kas apmācīts užbrukt un kost cilvēkam; 2. pārnestā nozīmē *Asinskārs cilvēks* (LLVV 1, 1972, 329). Pažymų *ist.* ar *arch.* čia nėra.

1.5. Pastatų pavadinimai. Šią semantinę grupę taip pat sudaro tik trys daiktavardžiai: *daboklē* ‘areštinė, arešto namai’– *arests telpas* (LLŽ<sup>2</sup> 91), *sankrova* ‘krautuvė, parduotuvė; sandėlis’– *tirgotava, liels veikals* (LLŽ<sup>2</sup> 435), *traktierius* ‘užeigos namai, smuklė’– *traktieris* (LLŽ<sup>2</sup> 531).

1.6. Įvairių reiškinių pavadinimai, pvz., *renesansas – renesanse* (LLKŽ 423), *inkvizicija – inkvizīcija* (LLKŽ 166), *kolektyvizacija – kolektīvīzācija* (LLŽ<sup>2</sup> 339) ir t.t.

Kaip matyti, tai, kas lietuvių kalboje yra daiktavardžiai (vienažodžiai), latvių kalboje neretai gali būti daiktavardžių junginiai, pvz., *kalėdojimas – meslu vākšana* (LLKŽ 210) arba *daboklē – aresta telpa* (LLŽ<sup>2</sup> 91). Lietuvių kalboje istorizmas *kalėdojimas* yra veiksmazodžio (*kalėdoja*) abstraktas, o latvių kalboje jį atitinka žodžių junginys: daiktavardžio daugiskaitos kilmininkas + priesagos *-šana* vedinys. Lietuvių kalbos archaizmą – daiktavardį *daboklē* latvių kalba atitinka daiktavardinis junginys, sudarytas iš daiktavardžio *arests* kilmininko ir daiktavardžio daugiskaitos vardininko *telpas*.

Daugelis istorizmų, archaizmų – **daiktavardžių** leksikos ir latvių, ir lietuvių kalbose nurodomi kaip turintys tik vieną giminę, pvz., *algininkas – algotnis, algādzis* (LLKŽ 27), *barbaras – barbars* (LLKŽ 72), *galera – galera* (LLKŽ 578), *chanas – hans* (LLKŽ 87), *vežikas – ormanis* (LLŽ<sup>2</sup> 488) ir kt. Tačiau yra ir abi gimines turinčių daiktavardžių, kurių vyriškosios ir moteriškosios giminės formos atspindėtos žodynuose. Tai pasakytina apie žmonių pavadinimus, pvz., *bajoraitis, -ė* –

*bajārs*, - *iene* (LLKŽ 69), *eselininkas*, -*ē* – *esiesietis*, -*te* (LLŽ<sup>2</sup> 195), *leningradietis*, -*ē* – *ļeningradietis*, -*te* (LLŽ<sup>2</sup> 391), *žynys*, -*ē* – *priesteris*, -*iene* (LLKŽ 592) ir kt. Žodynuose rasta ir tokių archaizmų ir istorizmų, kurie lietuvių kalboje – vyriškosios (arba moteriškosios) giminės, o latvių kalboje tos pačios kilmės žodžiai, priešingai, – moteriškosios (arba vyriškosios) giminės, pvz., *akropolis* – *akropole* (LLKŽ 26), *austuvās* – *austuve* (LLŽ<sup>2</sup> 98), *kiveris* – *ķivere* (LLKŽ 230), *bardišius* – 1. *āva* (LLKŽ 72). Daiktavardis *čīnšas* (LLKŽ 90) lietuvių kalboje yra vyriškosios giminės, o latvių kalboje turi abiejų giminių atitikmenis: savos kalbos žodį *gruntsnoma* (dūrinys) ir skolinį iš slavų kalbos – *obroks* (LLKŽ 90).

Daugelis istorizmų, archaizmų – **daiktavardžių** turi ne tik vieną giminę, bet ir vieną skaičių. Vadinas, galima teigti, kad jie giminės ir skaičiaus kategorijų apskritai neturi. Apie 20% žodžių žodynuose turi nuorodą *dgs.*, pvz., *aisčiai* – *aisti* (LLKŽ 25), *frankai* – *franki* (LLŽ<sup>2</sup> 201), *hunai* – *huņņi* (LLKŽ 156), *kalavijuočiai* – *zobenbrāļi* (LLKŽ 459), *pūnai* – *pūnieši* (LLŽ<sup>2</sup> 590), *ugrai* – *ugri* (LLKŽ 541), *koturnos* – *koturni* (LLKŽ 242).

Rasta daiktavardžių, kurie lietuvių kalboje vartojami vienaskaita, o latvių kalboje juos atitinka daugiskaita, pvz., *kalēda* – *mesli*, *nodevas* (LLKŽ 210), *mezliava* – *mesli*, *nodevas* (LLKŽ 285). Beje, šie istorizmai išsiskiria dar ir tuo, kad jie skirtingi lietuvių kalbos žodžiai, latvių kalboje turi vienodus atitikmenis. Remiantis DŽ, galima išvelgti šių reiškinių netapatumą: *kalēda* ‘bažnyčios tarnams duodama duoklė’ (DŽ 1993, 277) ir *mezliava* ‘duoklė ar mokestis kunigaikščiui, feodalui’ (DŽ 1993, 396). Abu žodžius sieja bendra ‘duoklės’ sema, o skiria ‘duoklės’ adresato sema. Šis skirtumas ir nulėmė tai, kad lietuvių kalboje *kalēda* ir *mezliava* yra du atskiri istorizmai, o ne vieno istorizmo sinonimai. Latvių kalboje yra kitaip: *mesli* (*nodevas*) ‘rinkliava, duoklė’ sememą sudaro tik viena sema “duoklė”, neakcentuojamas joks adresatas, t y. neturima kitų (diferencinių) semų, kurios skirtų lietuviškų žodžių *kalēda* ir *mezliava* latviškus atitikmenis. Todėl abu žodžius latviai supranta vienodai ir verčia vienu žodžiu *meslus*, latvių kalboje jie yra sinonimai.

Daiktavardis *buržua* – *buržuā nelok.* (LLKŽ 85) abejose kalbose nekaitomas nei gimine, nei skaičiumi, nei linksniais (tai žymi nuoroda *nelok.* ‘nelokāms’ – *nekaitomas*), o *gestapas* (LLKŽ 137) nekaitomas tik latvių kalboje – *gestapo nelok.*

Lietuvių kalboje istorizmai ir archaizmai gali būti **daiktavardžių junginiai**. Junginiams būdingos dvižodės, trižodės schemas. Dvižodžius junginius gali sudaryti: 1) dalyvis + daiktavardis, pvz., *keliaujantis riteris* – *klejojošs bruņnieks* (LLŽ<sup>2</sup> 333); 2) būdvardis + daiktavardis, pvz., *didysis kunigaikštis* – *dīžkunigaitis*, *lielkunigaitis* (LLKŽ 101), *laisvasis valstietis* – *brīvzemnieks* (LLKŽ 256), *laisvasis miestas* – *brīvpilsēta* (LLKŽ 256), *didžioji kunigaikštystė* – *lielķnaziste*, *lielkunigaitiste* (LLKŽ 101), *tarybinis ūkis* – *sovhozs* (LLŽ<sup>2</sup> 681), *žyminė rinkliava* – *zīmognodeva* (LLKŽ 577); 3) daiktavardžio kilmininkas + daiktavardis, pvz., *gėdos stulpas* – *kauna stabs* (LLŽ<sup>2</sup>



329), *latvių bajoras – labietis, -te* (LLŽ<sup>2</sup> 367), *senovės latviai – senlatvieši* (LLKŽ 441), *valsčiaus viršaitis – pagastvecākais* (LLKŽ), *bronzos amžius – bronzas laikmets* (LLKŽ 83), *geležies amžius – dzelzs laikmets* (LLKŽ 134); 4) įvardis + daiktavardis, pvz., *kitas valsčius – ārpagasts* (LLŽ<sup>2</sup> 66). Trižodžiams junginiams būdingos tokios schemas: 1) būdvardis + daiktavardis + daiktavardis, pvz., *Didžioji laisvių chartija – Lielā brīvību harta* (LLKŽ 87), *tarybinio ūkio darbininkas – sovhoznieks, -niece* (LLŽ<sup>2</sup> 681); 2) daiktavardžio kilmininkas + būdvardis + daiktavardis, pvz., *konclagerio sargybinis šuo – asinsuns* (LLŽ<sup>2</sup> 68). Latvių kalba daiktavardiniai junginiai labai dažnai perteikiami sudurtiniais žodžiais. Nedaug tėra žodžių, kurie atitiktų minėtas lietuvių kalbai būdingas žodžių junginių schemas (*bronzas laikmets, dzelzs laikmets, Lielā brīvību harta, klejojošs bruņinieks*).

2. **Būdvardžiai.** Istorizmų ir archaizmų – **būdvardžių** analizuojamuose žodynuose nėra itin daug (iš viso aptikta apie 30 būdvardžių). Visi jie yra išvestiniai, t. y. padaryti iš daiktavardžių su priesagomis *-inis, -ė, -iškas, -a*, pvz., *bajoriškas, -a – bajāra -; bajāru -* (LLKŽ 69), *baudžiavinis, -ė, dzimtbūšana-; klaušu* (LLKŽ 73), *baudžiaviškas, -a – dzimtbūšanas; klaušu* (LLKŽ 73), *carinis, -ė, cariškas, -a – carisks, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 130), *feodalinis, -ė – feodāls, -āla* (LLŽ<sup>2</sup> 198), *kuršiškas, -a – kursisks, -siska* (LLŽ<sup>2</sup> 360), *matriarchalinis, -ė – matriarhāts, -a* (LLKŽ 278), *neolitinis, -ė – neolīta-* (LLKŽ 302), *plebėjinis, -ė – plebeju-* (LLKŽ 378), *riteriškas, -a – bruņinieka -; bruņinieku-* (LLKŽ 428), *romēniškas, -a – romiešu -* (LLKŽ 429), *tarybinis, -ė sovietinis, -ė – padomju-* (LLŽ<sup>2</sup> 493). Išvestiniai būdvardžiai yra santykiniai: jie nusako daikto ypatybę netiesiogiai – kito daikto, veiksmo, skaičiaus, reiškinių ar kokios nors aplinkybės santykiu (LKG, t.1, 1965, 475).

Vienintelis iš būdvardžių žodis *bendrasajunginis, -ė – vissavienības-; kopsavienības-* (LLKŽ 75) yra sudurtinis (*bendra + sajunga + -inis*) nekintamos ypatybės būdvardis, linkęs daiktavardėti ().

Kaip matyti, dalis būdvardžių, pvz., *baudžiavinis, -ė, bendrasajunginis, -ė, ikikapitalistinis, -ė, matriarchalinis, -ė, neolitinis, -ė, plebėjinis, -ė* ir kiti, yra nekintamos ypatybės (nelaipsniuojami, neturi įvardžiutinių formų, bevardės giminės, negalima iš jų padarytirieveiksmių ir t. t.), santykiniai.

Kita dalis būdvardžių (pvz., *riteriškas, -a, bajoriškas, -a, romēniškas, -a...*) gali būti laipsniuojami, turi bevardę giminę, įvardžiutines formas, iš jų galima padarytirieveiksmius (*bajoriškai, riteriškai, romēniškai*) tai – kintamos ypatybės būdvardžiai. Visi dvikalbiuose lietuvių–latvių ir lietuvių–latvių kalbų žodynuose rasti **būdvardžiai** turi skaičiaus, linksnio, giminės kategorijas.

Lietuviškus **būdvardžius** latvių kalboje atitinka ir būdvardžiai (*budzisks, galisks, carisks...*), ir daiktavardžiai (*matriarhāts*), ir daiktavardžių kilmininkai (*bajāra-; neolīta-; vissavienības-*). Latvių kalbos žodis *brīvlaistais* (lie. *laisvasis*) yra sudaiktavardėjęs dalyvis.

3. **Veiksmožodžiai ir jų junginiai.** Istorizmų ir archaizmų – veiksmožodžių ar jų junginių analizuojamuose žodynuose rasta tik 11 pavyzdžių, pvz., *eiti lažą – iet klausas* (LLKŽ 260), *išbuožinti – ekspropriēt budžus* (LLŽ<sup>2</sup> 127), *įstoti į komjaunimą – iestāties komjaunatnē* (LLŽ<sup>2</sup> 341), *kalēdoti – vākt meslus (nodevas, kolekti)* (LLKŽ 210), *siuvējauti – skroderēt* (LLŽ<sup>2</sup> 672), *vaidilauti – būt par vaideloti* (LLKŽ 561), *važiuoti pašto arkliais – braukt ar pasta zirgiem* (LLŽ<sup>2</sup> 531). Kaip rodo pavyzdžiai, esama priesaginių (*išbuožinti – ekspropriēt budžus*) ir priešdėlinių (*kalēdoti – vākt meslus (nodevas, kolekti)*, *siuvējauti – skroderēt*, *vaidilauti – būt par vaideloti*) veiksmožodžių, taip pat – veiksmožodinių junginių. Junginiams būdingos tokios schemas: 1) veiksmožodis + daiktavardis (arba du daiktavardžiai), pvz., *eiti lažą – iet klausas*, *važiuoti pašto arkliais – braukt ar pasta zirgiem*; 2) veiksmožodis + prielinksnis + daiktavardis, pvz., *įstoti į komjaunimą – iestāties komjaunatnē*. Latvių kalboje beveik visa ši leksika – veiksmožodiniai junginiai (veiksmožodis + daiktavardis arba veiksmožodis + prielinksnis + daiktavardis), latviai labai retai turi vienažodį atitikmenį (*siuvējauti – skroderēt*).

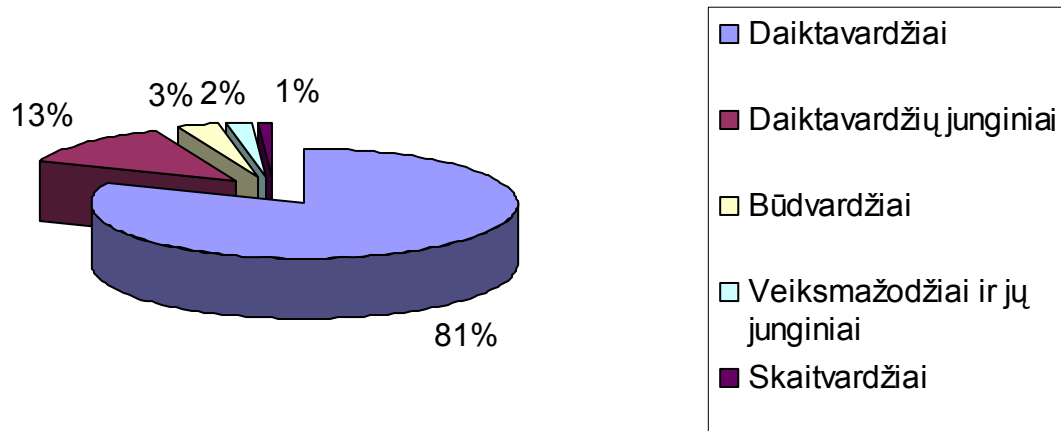
Visi šie veiksmožodžiai reiškia veikėjo atliekamus veiksmus.

Įdomus veiksmožodžio junginys *eiti lažą*. Lietuvių (taip pat ir latvių) kalba neturi priesaginio veiksmožodžio, pvz., „lažauti“. Įvardijant šį istorinį veiksmą, pasirinktas žodžių junginys: slinkties veiksmožodis „eiti“ + daiktavardžio „lažas“ vienaskaitos galininkas. Šiuo atveju istorizmas *lažas* valdomas veiksmožodžio „eiti“, kuris tampa pagrindiniu junginio nariu. Analogiška situacija ir latvių kalboje. Tik lietuvišką daiktavardžio „lažas“ vienaskaitos galininką latvių kalba atitinka daugiskaitos galininkas *klausas*.

4. **Skaitvardžiai.** Skaitvardžių tyrimui pasirinktuose dvikalbiuose žodynuose aptikta mažiausiai (tik 2 archaizmai): *ašmas, -a* ‘aštuntas, -a’ *astotais, -ā* ir *sekmas, -a* ‘septintas, -a’ *septīttais, -a*. Abu rasti skaitvardžiai yra kelintiniai, turi giminės, linksnio kategorijas. Latvių kalboje minėti skaitvardžiai kelintiniai, jų forma turi įvardžiuotines galūnes.

Diagrama rodo dvikalbių lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų istorizmų ir archaizmų pasiskirstymą pagal kalbos dalis.

## Istorizmų ir archaizmų morfologinė klasifikacija



\*\*\*

Aptarus dviejų baltų kalbų dvikalbių žodynų archaizmų ir istorizmų priklausymą atskiroms kalbos dalims, matyti, jog *ist.* (la. *vēst.*), *arch.*, *psn.* (la. *novec.*) pažymas turi nominatyvinės kalbos dalys: daiktavardžiai, būdvardžiai, skaitvardžiai, veiksmažodžiai, šių kalbos dalių junginiai.

Kaip matyti iš diagramos, daugiausia (81%) tokių pažymų dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose turi daiktavardžiai ir jų junginiai. Semantiniu požiūriu istorizmai, archaizmai – daiktavardžiai yra asmenų, gyvūnų, daiktų, pastatų, įvairių reiškinių pavadinimai, vardažodžių ir veiksmažodžių abstraktai.

Mažiausiai *ist.* (la. *vēst.*), *arch.*, *psn.* (la. *novec.*) pažymų turi skaitvardžiai (1%) ir veiksmažodžiai, jų junginiai (2%).

Atlikta istorizmų ir archaizmų morfologinė analizė atskleidžia, jog tie patys archaizmai ir istorizmai lietuvių ir latvių kalbose gali skirtis gimine (*akropolis* – *akropole*), skaičiumi (*kalēda* – *mesli*, *nodevas*).

Latvių kalboje mažiau yra žodžių junginių, bet daugiau nei lietuvių kalboje aptikta dūrinių.

## Lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos palyginimas

Šio lyginimo tikslas – išsiaiškinti, kaip dvikalbiuose lietuvių–latvių (LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup>) ir latvių–lietuvių (LLŽ, LLŽ<sup>2</sup>) kalbų žodynuose pateikiama pasyviosios leksikos vienetai, ar skirtingu leksikografijos veikalų autoriai pripažįsta tuos pačius istorizmus ir archaizmus.

Lyginant dvikalbių „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ (1995; toliau LLKŽ) ir „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ (1964; toliau LLKŽ<sup>1</sup>) istorizmus ir archaizmus, galima išskirti tokias žodžių, priskirtinų istorizmams ir archaizmams, grupes:

I. Žodžiai, abiejų tipų žodynuose turintys tik la. *vėst.* (lie. *ist.*) ir la. *novec.* (lie. *arch.*) pažymas. Analizuojant LLKŽ ir LLKŽ<sup>1</sup> rastus pasyviajai leksikai priklausančius žodžius, pastebėta, kad nemaža dalis (~40%) žodžių, LLKŽ<sup>1</sup> turinčių *vėst.*, *novec.* pažymas, jas turi ir 1995 metais išleistame LLKŽ. Plg. LLKŽ: **akropolis** *vėst.* akropole (26) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **akropolis** *vėst.* akropole (20); LLKŽ: **ašmas, -a** (4) *novec.* astotais, -ā (51) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **ašmas, -a** (4) *novec.* astotais, -ā (53); LLKŽ: **auksinas** (1) *vėst.* auksins (*naudas zīme dažos Lietuvas vēstures posmos*) (66) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **auksinas** (1) *vėst.* auksins (*vecāka naudas zīme Lietuvā*) (73); LLKŽ: **bardas** (1) *vėst.* bards (*seno ķeltu dziesminieks*) (72) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **bardas** *vėst.* bards (*seno ķeltu dziesminieks*) (83); LLKŽ: **gubernija** *vėst.* gubernā (152) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **gubernija** (1) *vėst.* gubernā (202); LLKŽ: **liaudininkai** *vėst.* ļaudininki (263) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **liaudininkai** *vėst.* ļaudininki (359); LLKŽ: **grenadierius** *vėst.* grenadieris (148) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **grenadierius** *vėst.* grenadieris (195); LLKŽ: **šarvas** *vėst.* bruņas (503) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **šarvas** *vėst.* brukas (711); LLKŽ: **vaidilutė** *vėst.* vaidelote (940) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **vaidilutė** *vėst.* vaidelote (791) ir kt. Kaip matyti, abiejuose žodynuose *vėst.*, *novec.* pažymas turintys žodžiai yra senųjų laikų (Antikos, viduramžių, feodalinių) pasyvioji leksika.

II. Grupė LLKŽ istorizmų ir archaizmų, LLKŽ<sup>1</sup> aptiktų su kitomis pažymomis (maišymo atvejais). Lyginant abiejų žodynų medžiagą, pastebėta, kad dalis (~10%) žodžių, LLKŽ autorių laikomais istorizmais, LLKŽ<sup>1</sup> turi *novec.* ‘pasenęs žodis ar posakis’ pažymą. Pavyzdžiui: LLKŽ<sup>1</sup>: **kalėdoti** *novec.* vākt dovanas (kolekti) baznīcai (283) ir LLKŽ: **kalėdoti** *vėst.* vākt meslus (nodevas, kolekti) (210); LLKŽ: **korsaras** *vėst.* korsārs; jūras laupītājs, pirāts (242) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **korsaras** *novec.* korsārs; jūras laupītājs, pirāts (327); LLKŽ: **vaitas** *vėst.* voits (563) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **vaitas** *novec.* voits (793); LLKŽ: **vietininkas, -ė** *vėst.* vietnieks, -ce; vienvaldis, -e (557) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **vietininkas, -ė** *novec.* vietnieks, -ce; vienvaldis, -e (813); LLKŽ: **viršaitis** *vėst.* pagasta vecākais (580) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **viršaitis** *novec.* pagasta vecākais (818) ir kt.

Kaip matyti iš šių pavyzdžių, kai kurie tie patys žodžiai 1964 m. ir 1995 m. „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ leidimuose turi skirtingas pažymas Pasak latvių kalbininkės A. Laua, leksikografijos praktikoje pasenę žodžiai pateikiami įvairiai: archaizmai dažniausiai pateikiami su pažyma *novec.*, o istorizmai su pažyma *vėst.* arba apskritai be pažymos (Laua, 1981, 171). Tad galima teigti, jog LLKŽ<sup>1</sup> su nuoroda *novec.* pateikiami žodžiai *kalėdoti, korsaras, vaitas, vietininkas, viršaitis* veikiausiai yra laikomi archaizmais, nes istorizmus čia žymi atskira nuoroda *istor.* LLKŽ autoriai visas minėtas sąvokas priskiria istorizmomams (pateikta pažyma *vėst.*). Tais atvejais, kai sunku atskirti archaizmus ir istorizmus, o būtent tokia yra pateiktų pavyzdžių situacija dvikalbiuose lietuvių–latvių kalbų žodynuose, latvių kalbininkė A. Laua siūlo (sutartinai) vartoti bendresnį terminą *vecvārdi* ‘senožodžiai’ (Laua, 1981, 170).

Darbe minėti žodžiai priskiriami istorizmomams, remiantis tuo, kad dabartinėje kalboje jie neturi atitikmenų (pritariama LLKŽ autorių nuomonei).

### III. Grupė istorizmų ir archaizmų, LLKŽ ar/ ir LLKŽ<sup>1</sup> turinčių (be *vėst.*, *novec.*) ir kitų pažymų:

#### 1. Su pažyma la. ***nelok.*** – ***nelokāms*** lie. ***nkt.*** – ***nekaitomas***:

LLKŽ: **buržua** *nelok.*, *vėst.* buržuā (85);

LLKŽ<sup>1</sup>: **buržua** *nelok.* buržuā (74);

Prie istorizmo pateikta *nelok.* (lie. *nkt.*) pažyma rodo, jog žodis yra nekaitomas.

#### 2. Su pažyma la. ***bazn.*** – ***baznīcas termins*** lie. ***bažn.*** – ***bažnytinis terminas***:

LLKŽ: **tiara** (2) *vėst.*, *bazn.* tiāra (526);

LLKŽ<sup>1</sup>: **tiara** (2) tiāra (745).

#### 3. Su pažyma la. ***sar.*** – ***sarunvalodā lietojams vai izteiciens*** lie. ***šnek.*** – ***šnekamosios kalbos žodis ar reikšmė***:

LLKŽ: **stribas** *vėst.* *sar.* stribs, iznīcinātājs (471);

LLKŽ<sup>1</sup> –

Ši stilistinė pažyma rodo, jog istorizmas yra šnekamosios kalbos žodis, vartotas kasdieninėje žmonių kalboje, neoficialiose situacijose.

#### 4. Su pažyma la. ***mil.*** – ***militārs termins*** lie. ***kar.*** – ***karyba***, pvz.,

LLKŽ<sup>1</sup>: **kanonierė** *mil.*, *vėst.* lielgabalnieks, lielgaballaiva (288);

LLKŽ: **kanonierė** *mil.*, *vėst.* lielgabalnieks, lielgaballaiva (213);

LLKŽ<sup>1</sup>: **kornetas** *mil.*, *vėst.* kornets (327);

LLKŽ: **kornetas** *mil.*, *vėst.* kornets (241).

5. *Su pažyma la. lit. – literatūzinātne lie. lit. – literatūros teorija ar istorija:*

LLKŽ<sup>1</sup>: **ditirambas** *lit.*, *vėst.* ditirambas (133);

LLKŽ: **ditirambas** *vėst.*, *lit.* ditirambas (105).

6. *Su pažyma ek. – ekonomika:*

LLKŽ<sup>1</sup>: **ikimarksistinis**, **-ė** *vėst.*, *ek.* pirmsmarksisma- (214);

LLKŽ: **ikimarksistinis**, **-ė** *vėst.*, *ek.* pirmsmarksisma- (161);

LLKŽ<sup>1</sup>: **ikikapitalistinis**, **-ė** *vėst.*, *ek.* pirmskapitālisma- (214);

LLKŽ: **ikikapitalistinis**, **-ė** *vėst.*, *ek.* pirmskapitālisma- (161).

Ši vartojimo sferą žyminti pažyma rodo, jog istorizmas įvardija literatūros mokslo realiją (kūrini).

Kaip matyti iš pateiktų žodžių, istorizmai *ditirambas*, *ikimarksistinis*, *ikikapitalistinis*, *kanonierė*, *kornetas* abiejuose žodynuose turi tas pačias stilistines ar termino vartojimo sferą nusakančias pažymas. Kitų minėtų žodžių (*stribas*, *buržua*, *tiara*) situacijos LLKŽ<sup>1</sup> ir LLKŽ skiriasi. Žodis *tiara* LLKŽ<sup>1</sup> neturi nei *bazn.*, nei *vėst.* nuorodų. LLKŽ autorių istorizmu laikomas žodis *buržua* 1964 m. išleistame žodyne turi tik *nelok.* ‘nekaitomas’ pažymą. Žodžio *stribas* LLKŽ<sup>1</sup> apskritai neaptikta.

IV. Grupė istorizmų ir archaizmų, išrinktų iš LLKŽ, tačiau LLKŽ<sup>1</sup> aptiktų be jokios pažymos (~25%). Tyrinėjant ir lyginant skirtingais metais išleistus lietuvių–latvių kalbų žodynus, pastebėta, jog yra žodžių, kurie LLKŽ turi *vėst.*, *novec.* pažymas, o anksčiau išleistame LLKŽ<sup>1</sup> jų neturi. Pavyzdžiui, LLKŽ: **aukuras** *vėst.* ziedoklis; /upur/ altāris (66) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **aukuras** – ziedoklis; /upur/ altāris (74); LLKŽ: **buržua** *nelok.*, *vėst.* buržuā (85) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **buržua** – buržuā (105); LLKŽ: **cerata** *novec.* vaskadrāna (86) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **cerata** – vaskadrāna (106); LLKŽ: **hetera** *vėst.* hetera (155) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **hetera** – hetera (206); LLKŽ: **baltagvardietis**, **-ė** *vėst.* baltagvards, -iete (70) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **baltagvardietis**, **-ė** – baltagvards,-iete (80); LLKŽ: **motė** *novec.* sieva (291) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **motė** – sieva (398); LLKŽ<sup>1</sup>: **valiza** – koferis (796) ir LLKŽ: **valiza** *novec.* koferis (564) ir kt. LLKŽ<sup>1</sup> *vėst.*, *novec.* pažymų neturi ir visos tarybinių laikų realijos (*komjaunimas*, *komunizmas*, *kolūkis*, *pionierius*, *spaliukas*, *tarybinis ūkis* ir t.t.). Tai suprantama, kadangi žodyno rašymo metu šios sąvokos buvo aktualios ir populiarios. Žlugus Sovietų Sąjungos valstybei, aktualumą prarado ir jai būdingi minėti reiškiniai. Iš aktyvios leksikos jie pasitraukė į pasyviają. Šie pokyčiai fiksuoti

LLKŽ (1995). Jokios nuorodos LLKŽ<sup>1</sup> neturi ir šiandien istorijos terminais laikomi žodžių junginiai *bronzos amžius* (101), *geležies amžius* (174).

V. Grupė istorizmų ir archaizmų, išrinktų iš LLKŽ, tačiau neaptiktų LLKŽ<sup>1</sup> (~ 15%). LLKŽ<sup>1</sup> autoriai nepateikia tokių žodžių – istorizmų ir archaizmų kaip *algininkas, alkvietė, burliokas, čekistas, chitonas, denaras, dekabristų sąjūdis, didysis kunigaikštis, dukterėnas, finikiečiai, gestapas, jakobinai, klanas, koturnos, landveras, latifundija, latgalas, -ė, sribas* ir kt. Kaip matyti, pirmajame lietuvių–latvių kalbos žodyno leidime dažniausiai nepateikiama užsienio šalių realijas (pinigus, drabužius, avalynę, politinius judėjimus, išnykusias gentis ir kt.) įvardijanti pasyvioji leksika.

Abiejuose „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ leidimuose nepateikiama kitų leksikografijos veikalų (pvz., latvių–lietuvių kalbų žodynų) autorių pasyviajai leksikai priskiriamų žodžių *auksinas, autoreferatas, čeka, gėdos stulpas, grašis, ešafotas, miestietis, skolinė vergovė, taupomoji knygelė, tarybinis ūkis* ir kt. 1995 metų leidime *ist.* pažymos neturi žodžiai *didysis kunigaikštis, getas, jaunlietuviai, kolūkis, kolūkietis, pionierius* (o *spaliukas* jau turi *vėst.* nuorodą) ir kt. Kadangi šis žodynas yra lietuvių–latvių kalbų žodynas, tai jame, suprantama, kur kas mažiau galima aptikti Latvijos ir užsienio realijas įvardijančių istorizmų ir archaizmų.

Antrasis (1995m.) „Lietuvių–lietuvių kalbų žodyno“ leidimas pasirodė praėjus trims dešimtmečiams po pirmojo leidimo (1964 m.). Baltų tautų gyvenime per tą laiką įvyko istorinių permainų, svarbiausia – lietuviai ir latviai vėl atgavo nepriklausomybę. Šiuos pokyčius stengtasi registruoti antrajame „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ leidime. Be to, rengiant antrąjį minėto žodyno leidimą (be pagrindo – pirmojo leidimo medžiagos) pasinaudota naujais, turtingais leksikografijos leidiniais (dvikalbiais, sinonimų, frazeologijos, terminų žodynais ir kt.), kurie radosi Lietuvoje ir Latvijoje (LLKŽ, 1995, 7). Tad suprantama, kad ir pasyviosios leksikos situacija čia yra kiek kitokia. Kaip minėta, 1995 m. žodyne tarybines realijas pavadinantys žodžiai jau turi *ist.* pažymas. Kitaip perskirstytos ir kai kurių kitų žodžių pažymos (*žr. anksčiau*).

Lyginant dvikalbių „**Latvių–lietuvių kalbų žodyno**“ (1977; toliau LLŽ) ir „**Latvių–lietuvių kalbų žodyno**“ (2003; toliau LLŽ<sup>2</sup>) istorizmus ir archaizmus, galima išskirti tokias žodžių, priskirtinų istorizmams ir archaizmams, grupes:

I. Žodžiai, abiejuose žodynuose turintys tik *ist.*, *arch.* pažymas. Analizuojant LLŽ ir LLŽ<sup>2</sup> aptiktus pasyviajai leksikai priklausančius žodžius, pastebėta, kad didžioji dalis (~50%) žodžių, LLŽ turinčių *vėst.*, *novec.* pažymas, jas turi ir 2003 metais išleistame lietuvių–latvių kalbos

žodyne, plg. LLŽ<sup>2</sup>: **altāris** *ist.* aukuras (38) ir LLŽ: **altāris** *ist.* aukuras (46); LLŽ<sup>2</sup>: **asesors** *ist.* asesorius (68) ir LLŽ: **asesors** *ist.* asesorius (72); LLŽ<sup>2</sup>: **budēlis** *arch.* budelis (*mirties baudmēs vykdytojas*) (126) ir LLŽ: **budēlis** *arch.* budelis (*mirties baudmēs vykdytojas*) (123); LLŽ<sup>2</sup>: **etruski** *pl. ist.* etruskai (195) ir LLŽ: **etruski** *pl. ist.* etruskai (184); LLŽ<sup>2</sup>: **dieveris** *arch.* dieveris, vyro brolis (163) ir LLŽ: *arch.* dieveris, vyro brolis (155); LLŽ: **klejošs bruņinieks** *ist.* keliaujantis riteris (311) ir LLŽ<sup>2</sup>: **klejošs bruņinieks** *ist.* keliaujantis riteris (333); LLŽ: **vagars** *ist.* prievaizdas (690) ir LLŽ<sup>2</sup>: **vagars** *ist.* prievaizdas (755) ir t. t.

## II. Grupē istorizmu ir archaizmu, LLŽ<sup>2</sup> ar/ ir LLŽ turinčių (be *ist.*, *arch.*) ir kitų pažymų:

1. *Su pažyma **kar.** – karyba, pvz.,*

LLŽ<sup>2</sup>: **arkebūza** *ist. kar.* arkebuza (dagtinis šautuvas) (66);

LLŽ: **arkebūza** *ist. kar.* arkebuza (dagtinis šautuvas) (70);

LLŽ<sup>2</sup>: **raitnieks** *arch. kar.* (raitas) pasiuntinys, ordonansas (597);

LLŽ: **raitnieks** *arch. kar.* (raitas) pasiuntinys, ordonansas (549);

LLŽ<sup>2</sup>: **apture** *arch. kar.* sargybos būrys (62);

LLŽ: **apture** *arch. kar.* sargybos būrys (67);

LLŽ<sup>2</sup>: **kirasieris** *ist. kar.* kirasyras (331);

LLŽ: **kirasieris** *ist. kar.* kirasyras (309).

2. *Su pažyma **ind.** (indeclinabile) – nelinksniuojamas:*

LLŽ<sup>2</sup>: **geto** *ind. ist.* getas (212);

LLŽ: **geto** *ind. ist.* getas (199);

LLŽ<sup>2</sup>: **čeka** *ist. šnek. čeka ind.* (sovietų valdžios policija) (144);

LLŽ –.

3. *Su pažymomis **šnek.** – šnekamosios kalbos žodis:*

LLŽ<sup>2</sup>: **ļeņinekļis** *ist., šnek., iron.* Lenino paminklas (391);

LLŽ –;

LLŽ<sup>2</sup>: **čeka** *ist. šnek. čeka ind.* (sovietų valdžios policija) (144);

LLŽ –;

LLŽ<sup>2</sup>: **šucmanis** *šnek., ist.* šucmanas (policininkas hitlerininkų okupuotoje Latvijoje) (711);

LLŽ: **šucmanis** *šnek.* šucmanas (681).



Kaip matyti iš pavyzdžių, *šnek.* ir *ist.* pažymas šie žodžiai turi tik 2003 metų latvių–lietuvių kalbų žodyne. Be *ist.* ir *šnek.* pažymų, LLŽ<sup>2</sup> autorių istorizmu laikomas žodis *ļeņinekļis* turi dar ir trečią nuorodą *iron.* ‘ironija’. Vadinasi, tai stilistiškai žymėtas žodis, vartotas šnekamojoje latvių kalboje, ironizuojant. Pirmųjų dviejų istorizmų LLŽ apskritai nepateikia (žodyno rašymo metu, matyt, jie buvo aktyvūs žodžiai), o žodis *šucmanis* 1977 metų žodyne pateikiamas su *šnek.* nuoroda, tačiau nelaikomas istorizmu (nėra *ist.* pažymos).

4. Su pažyma **polit.** – **politika**:

LLŽ<sup>2</sup>: **ekspropriēt budžus** *ist., polit.* išbuožinti (buožes) (127);

LLŽ: **ekspropriēt budžus** *ist., polit.* išbuožinti (179);

LLŽ<sup>2</sup>: **ūnija** *ist., polit.* unija (739);

LLŽ: **ūnija** *polit.* unija (675).

Pastarasis žodis LLŽ turi *polit.* pažymą, tačiau pirmajame latvių–lietuvių kalbų žodyne jis neturi *ist.* pažymos. Vadinasi, nėra laikomas pasyviosios leksikos vienetu.

5. Su pažyma **poez.** – **poezija**:

LLŽ<sup>2</sup>: **kopsaimnieks, -ce** *ist. poez.* kolūkietis, -ė (346);

LLŽ –.

6. Su pažyma **geol.** – **geologija**:

LLŽ<sup>2</sup>: **pēcleduslaikmets** *ist., geol.* poledynmetis (539);

LLŽ: **pēcleduslaikmets** *geol.* poledynmetis (543).

7. Su pažyma **zool.** – **zoologija**:

LLŽ<sup>2</sup>: **taurs** *ist. zool.* tauras (716);

LLŽ: **taurs** *zool.* tauras (612).

Visi trys žodžiai, LLŽ<sup>2</sup> turintys ir *ist.*, ir kitas pažymas, LLŽ autorių nėra laikomi pasyviaja leksika. Žodis *kopsaimnieks, -ce* LLŽ apskritai nepateikiamas, žodis *taurs* turi tik *zool.*, o LLŽ<sup>2</sup> laikomas istorijos terminu sudurtinis žodis *pēcleduslaikmets* LLŽ turi tik *geol.* nuorodą.

**III. Grupė istorizmų ir archaizmų, išrinktų iš LLŽ<sup>2</sup>, tačiau LLŽ aptiktų be jokios pažymos.** Tyrinėjant abiejų dvikalbių latvių–lietuvių kalbų žodynų medžiagą, pastebėta, kad ne visi žodžiai, LLŽ<sup>2</sup> turintys *ist., arch., psn.* pažymas, jas turi ir LLŽ. Plg. LLŽ: **autoreferāts** – autoreferatas (100)

ir LLŽ<sup>2</sup>: **autoreferāts** *psn.* autoreferatas (99); LLŽ: **budzis** – buožė (123) ir LLŽ<sup>2</sup>: **budzis** *psn. iron.* buožė (127); LLŽ: **gramofons** – gramofonas (204) ir LLŽ<sup>2</sup>: **gramofons** *ist.* (217); LLŽ: **samurajs** – samurajus (583) ir LLŽ<sup>2</sup>: **samurajs** *ist.* samurajus (634) ir t. t. Kaip matyti, LLŽ<sup>2</sup> autoriai pasyviajai leksikai priklausančius žodžius žymi ne tik *ist.*, *arch.* pažymomis, bet ir nuoroda *psn.* ‘pasenęs žodis ar sąvoka’. Tokiu būdu žodžiai priskiriami pasyviajai leksikai, tačiau nedefinijuojami į archaizmus ir istorizmus. LLŽ tokios pažymos nėra.

Kadangi pirmasis latvių–lietuvių kalbų žodynas išleistas 1977 metais, tai savaime suprantama, kad tokie žodžiai kaip *autoreferāts*, *komjaunatne*, *pionieris*, *sovhoznieks*, *-niece* ir daugelis kitų sovietinių reiškinių, realiųjų pavadinimų šiame žodyne jokių istoriškumą rodančių nuorodų neturi. Tuo metu tai buvo „gyvi“, aktyvios vartosenos žodžiai. Žlugus tarybinei santvarkai, lietuviams ir latviams atgavus nepriklausomybę, visos šios minėtos ir daugelis kitų sąvokų pasitraukė iš aktyviojo žodžių fondo į archyvinį. Ši politinė, socialinė metamorfozė fiksuojama antrojo latvių–lietuvių kalbos žodyno, rašyto ir išleisto po ketvirčio amžiaus (2003 m.) autorių. Visos tarybinės realijos čia turi žodžių pasyvumą žyminčias nuorodas.

Tiek pirmajame, tiek antrajame latvių–lietuvių kalbos žodynuose nepateikiami kitų leksikografijos veikalų autorių pasyviajai leksikai priskiriami tokie žodžiai kaip, pavyzdžiui, *akropole* – *akropolis*, *astotais* – *ašmas*, *auksins* – *auksinas*, *vahmistrs* – *vachmistras*, *voits* – *vietininkas*, *-ė* ir kt. Pasyvumą žyminčių pažymų šiuose žodynuose neturi žodžiai *aukle* – *nešiotė*, *diližanss* – *diližanas*, *gruntsnoma* – *činšas*, *hitons* – *chitonas*, *vojevada* – *vaivada* ir kt. Kadangi tai – dvikalbis latvių–lietuvių kalbų žodynas, tad natūralu, jog jame mažiau pateikiama Lietuvos, užsienio realijas įvardijančios pasyviosios leksikos.

Antrojo latvių–lietuvių kalbų žodyno pratarmėje akcentuojama, kad žodyno pagrindu buvo pasirinktas pirmasis J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos prieš ketvirtį metų išleistas analogiškas žodynas (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 3). Tad lyginant 1977 m. ir 2003 m. išleistų latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviają leksiką, nepastebėta maišymo atvejų, kada vieno žodyno autoriai tuos pačius žodžius priskirtų istorizmams, o kitame žodyne jie jau būtų laikomi archaizmais, ir atvirkščiai. Žinoma, kadangi į 2003 metų žodyną įtraukta papildymų iš latvių bendrinės kalbos žodyno (LVV), latvių bendrinės kalbos aštuoniatomio žodyno (LLVV), iš 2001 m. Latvijos periodikos, iš pastaruoju dešimtmečiu Latvijoje išleistų terminijos žodynų, tai suprantama, jog antrajame latvių–lietuvių kalbos žodyne pasyviajai leksikai priklausančių žodžių (kaip ir apskritai žodžių) yra daugiau. Kaip minėta, čia jau fiksuoti tarybinių laikų istorizmai. Skiriasi ir kai kurių žodžių aprašai, pažymos.

Lyginant dvikalbių **lietuvių–latvių** (LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup>) ir **latvių–lietuvių** (LLŽ, LLŽ<sup>2</sup>) kalbų žodynų pasyviają leksiką, pažymų sistemas, pastebėta, kad ir lietuvių–latvių, ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose istorizmai ir archaizmai pateikiami ne visada vienodai: su *istor.*, *arch.*, *psn.* pažymomis, be jų, su kitomis, stilistinėmis (*iron.*, *šnek.*) ar žodžio vartojimo sferą (*ek.*, *geol.*, *polit.*, *kar.*, *lit.*, *zool.*) nurodančiomis pažymomis.

Tyrinėjant lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos pažymų sistemas, pastebėta, kad latvių–lietuvių kalbų žodynai, ypač LLŽ<sup>2</sup>, turi įvairesnių pažymų. Be *ist.*, *arch.* nuorodų, žodžių priklausomybę archyviniam kalbos fondui čia žymi ir pažyma *psn.*.

Pirmuosiuose „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ ir „Latvių–lietuvių kalbų žodyno“ leidimuose (1964, 1977) pasyviosios leksikos fiksuota mažiau nei antruosiuose (1995, 2003). Pastarųjų žodynų archyvinį lietuvių ir latvių kalbų žodžių fondą papildė tarybinių laikų istorizmai.

Lietuvių–latvių kalbų žodynuose fiksuota istorizmų ir archaizmų maišymo atvejų, latvių–lietuvių kalbų žodynuose tokių atvejų nerasta.

Suprantama, kad lietuvių–latvių kalbų žodynuose mažiau galima aptikti Latvijos realijas įvardijančių istorizmų ir archaizmų, latvių–lietuvių kalbų žodynuose – Lietuvai būdingų reiškinių, daiktų, sąvokų pavadinimų.

Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose fiksuota pasyvioji leksika nėra tapati. Dalis žodžių, lietuvių–latvių kalbų žodynuose turinčių *ist.*, *arch.* pažymas, latvių–lietuvių kalbų žodynuose arba apskritai nepateikiami (pvz., *akropolis*, *vahmistrs*), arba pateikiami be minėtų pažymų (pvz., *diližanas*, *nešiotė*). Ir priešingai, latvių–lietuvių kalbų žodynuose dalis žodžių, pvz., *kāķis* – *gėdos stulpas*, *sovhozs* – *tarybinis ūkis*, turi pasyvumą rodančias pažymas, LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup> šių žodžių apskritai neaptikta. LLŽ, LLŽ<sup>2</sup> autorių pasyviajai leksikai priskiriami žodžiai *pionierius*, *kolūkis* LLKŽ *vėst.* pažymos neturi.

#### 4. Lietuvių ir latvių kalbų pasyviosios leksikos aktualizacija

Žodžio reikšmė labiau nei bet kuris kitas kalbos reiškinytis reaguoja į tautos istorijos raidą. Leksika kinta greičiau, kai visuomenės ir tautos gyvenime vyksta aktyvūs pokyčiai, permainos: karai, okupacijos, kolonizacijos, santvarkų kaita, įvairūs judėjimai, socialinė ir kultūrinė tautos diferenciacija (išorinės leksikos kitimo priežastys). Pasak lietuvių kalbininko J. Palionio, tautos žodynas keičiasi ir dėl siekiant kalbos raiškos priemonių paprastumo, ekonomiškumo, aiškumo, raiškumo (vidinės leksikos kitimo priežastys) (Palionis, 1999, 30).

Lietuvių ir latvių leksikos raidai darė įtaką XX amžiuje įvykusios socialinės permainos – tarybinės santvarkos įsitvirtinimas (1940-1990), vėliau – jos žlugimas, Lietuvos ir Latvijos Respublikų atkūrimas 1990 metais. Šios permainos iš dalies atsispindi ir leksikografijos veikaluose – žodynuose. Čia išryškėja ir pasyviosios leksikos variacijos, pokyčiai, pvz., tam tikrų žodžių pateikimas į aktualiąją leksiką.

Lietuvių ir latvių pasyviosios leksikos aktualizacijai aptarti, siekiant didesnio objektyvumo, pasirinkti skirtingais laikotarpiais bei skirtingų autorių Latvijoje ir Lietuvoje išleisti dvikalbiai bei aiškinamieji žodynai (LLKŽ, LLVV, DŽ, LVV, LLKŽ<sup>1</sup>, LLŽ<sup>2</sup>).

Kalbotyros terminas *aktualizacija* ypač dažnai vartojamas stilistikoje, kalbant apie kalbos elementų atkūrimą šnekoje (pagal Š. Balli aktualizacijos teoriją). Be to, dažnai aktualizacija būdinga ir grožinės literatūros kalbai kaip neįprastas, į akis krintantis tikslingas kalbos elementų pavartojimas, pavyzdžiui, gali būti aktualizuojami naujadarai, barbarizmai, tarmybės, tarptautiniai žodžiai šnekamojoje kalboje (Gaivenis, Keinys, 1990, 15). Apie aktualizaciją, susijusią su atmintimi, kalbama psichologijos moksle (TŽŽ, 2001, 52). Latvių kalbos tarptautinių žodžių žodyne nurodoma, jog rašte vartojamas terminas *aktualizacija* išvestas iš veiksmazodžio *aktualizuoti* reikšmės ‘padaryti aktualų’ (prancūzų *actualiser* < lotynų *activus* ‘veiklus, energingas’) (SV 37). Lietuvių kalbos *Tarptautinių žodžių žodyne* minėta *aktualizacija* taip pat kildinama iš lotynų kalbos (žodžio *actualis* ‘tikras, realus’), ir reiškia ‘1. pa(si)darymas dabarčiai svarbiu, aktualiū’ (TŽŽ 2001, 29).

Aiškiausiai santykis tarp lietuvių ir latvių visuomeninio gyvenimo raidos (senieji laikai, tarybiniai metai ir XX amžiaus pastarasis dešimtmetis) ir kalbinės raiškos atsiskleidžia tais atvejais, kai žodynuose pateikiamos pažymos *istor.* (la. *vēst.*), *psn.*, *arch.* (la. *novec.*). Tačiau, kaip jau minėta trečiojoje magistro darbo praktinėje dalyje, įvairiuose žodynuose lietuvių ir latvių pasyvioji leksika ne visada traktuojama vienodai. Sąvokos, kurios 1964 m., 1977 m., 1987 m. išleistuose žodyne dar neturėjo pažymų *istor.* (la. *vēst.*), *arch.*, *psn.*, 1995 m., 1996 m., 2000 m. ir 2003 m. išleistuose žodynuose jas jau gali turėti.

Remiantis žodynuose pateikiama pasyviosios leksikos medžiaga, *istor.* (la. *vēst.*), *arch.* (la. *novec.*), *psn.* pažymas turintys žodžiai skirstytini į dvi kategorijas: **aktualizuotoji leksika** ir **išlikusi istorinė**. Pastarąją sudaro didžioji lietuvių ir latvių archaizmų ir istorizmų dalis. Tai – senovės buičiai, ūkininkavimui, valdymo struktūroms, administraciniam teritoriniam vienetams, karybai, politikai, ekonomikai, kultūrai, teisei, religijai būdingų realiųjų reiškinių pavadinimai, giminystės santykius įvardijantys žodžiai, matų, skaičių pavadinimai, kurie šiandieninei santvarkai nėra aktualūs ir būdingi, dažniau tai feodalizmo, buržuazijos laikų, taip pat LDK, antikos laikotarpių sąvokos, vadinamoji *senųjų laikų* pasyvioji leksika, pavyzdžiui:

lie. *arch. austuvas* ‘staklės juostoms austi’ la. *austuve* (LLŽ<sup>2</sup> 98);

lie. *ist. buržua* ‘Vakarų Europos viduramžių miestietis, vidurinio luomo atstovas’ (DŽ 2000, 95) la. *buržuā* (LLKŽ 85);

lie. *ist. didysis kunigaikštis* ‘valdovo titulas’ (DŽ 2000, 120) la. *dižkunigaitis, lielkunigaitis, lielknazs* (LLKŽ 101);

lie. *ist. dukatas* ‘senovinė auksinė iš Italijos paplitusi moneta’ (DŽ 2000, 136) la. *dukāts* (LLKŽ 111);

lie. *ist. etmonas* ‘didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ir kai kurių kitų šalių kariuomenės vadas’ (DŽ 2000, 153) la. *hetmanis* (LLKŽ 123);

lie. *ist. faraonas* ‘senovės Egipto valdovas’ (DŽ 2000, 155) la. *faraons* (LLKŽ 124);

lie. *ist. gubernija* ‘pagrindinis administracinis teritorinis vienetas Rusijoje nuo 18 a. pradžios ir TSRS iki 1929 m.’ (DŽ 2000, 192) la. *gubernā* (LLKŽ 152);

lie. *arch. laigonas* ‘žmonos brolis, svainis’ (DŽ 1993; 349) la. *svainis, sievas brālis* (LLŽ<sup>2</sup> 255);

lie. *ist. pagalvė, pagalvės mokestis* ‘asmens mokestis (valstiečiai turėjo mokėti kunigaikščiui)’ (DŽ 1993; 474) la. *galvas nauda* (LLŽ<sup>2</sup> 428);

lie. *pilkapis* ‘kalnelis, supiltas senovėje laidojant’ (DŽ 2000, 555) la. *kapukalns; kurgāns* (LLKŽ 374);

lie. *arch. sekmas, -a* ‘septintas, -a’ la. *septītais, -a* (LLŽ<sup>2</sup> 440);

lie. *arch. taleris* ‘stambi sidabrinė ar auksinė moneta’ (DŽ 1993; 828) la. *dālderis* (LLŽ<sup>2</sup> 518);

lie. *ist. vaidilutė* ‘senovės lietuvių, prūsų šventosios ugnies kurstytoja, žynė’ la. *vaidenote, priesteriene* (LLKŽ 587).

Be *senųjų laikų* pasyviosios leksikos, reikėtų išskirti tuos *istor.(vēst.)*, *psn.* nuorodas turinčius žodžius, kurie į pasyviają leksiką pasitraukė tik per pastaruosius penkiolika metų. Tai – *tarybinių laikų* pasyvioji leksika, pavyzdžiui:

lie. *psn. autoinspekcija* ‘valstybės įstaiga, kuri rūpinosi kelių eismo tvarka ir saugumu, kelių policija’ (DŽ 1993; 65); la. *autoinspekcija* (LLŽ<sup>2</sup> 98);

lie. *psn. autoreferatas* ‘trumpas mokslinio veikalo išdėstymas, atliktas paties autoriaus; rašydavo ginantys disertacijas’ la. *autoreferāts* (LLŽ<sup>2</sup> 99);

lie. *ist. bendrasajunginis* ‘toks, kuris apima visą Tarybų Sąjungą’ (LLVV 8, 1996, 543) la. *vissavienības* (LLKŽ 75);

lie. *ist. čeka* ‘sovietų politinė policija’ la. *čeka* (LLŽ<sup>2</sup> 144);

lie. *ist. draugas, -ė* ‘kreipinio priedėlis socialistinėje visuomenėje’ la. *biedrs, -e* (LLŽ<sup>2</sup> 115);

lie. *ist. draugovininkas* ‘savanoriškos organizacijos viešajai tvarkai palaikyti narys, sovietinės milicijos talkininkas’ (DŽ 1993; 130) la. *sabiedriskās kārtības sargs* (LLŽ<sup>2</sup> 640);

lie. *ist. komjaunimas* ‘TSRS komunistinė jaunimo sąjunga; jos narių visuma’ (DŽ 2000, 321) la. *komjaunatne* (LLKŽ 238);

lie. *ist. leninietis* ‘leninizmo atstovas’ la. *ļeņinietis* (LLKŽ 262);

lie. *ist., šnek., iron. Lenino paminklas* la. *ļeņineklis* (LLŽ<sup>2</sup> 391);

lie. *psn. spartuoliška statyba* la. *triecienceltne* (LLŽ<sup>2</sup> 730);

lie. *ist. tarybinio ūkio darbininkas* la. *sovhoznieks, -niece* (LLŽ<sup>2</sup> 681);

lie. *ist. taupomoji kasa* la. *krājķase* (LLŽ<sup>2</sup> 348) ir kt.

LLKŽ<sup>1</sup>, LLŽ, LLVV minėtos sąvokos neturi pažymų *istor.* (*vėst.*), *psn.*, tačiau tai suprantama, nes 1964, 1977 ir 1987 metais, kada buvo išleisti minėti žodynai, šias sąvokas įvardijančios realijos buvo aktualios ir populiarios. Žlugus tarybinei santvarkai, Sovietų Sąjungos valstybei, aktualumą prarado ir jai būdingi reiškiniai (*autoreferatas, čeka, draugas, -ė, komjaunimas, leninizmas, bendrasajunginis* ir kt.); iš aktyviosios leksikos jie pasitraukė į pasyviają. Šie pokyčiai užfiksuoti 1995 metais (LLKŽ), 1996 metais (LLVV 8 tomas), 1993, 2000 metais (DŽ) ir 2003 metais (LLŽ<sup>2</sup>) išleistuose lietuvių ir latvių leksikografijos veikaluose, kuriuose sąvokos *autoreferatas, komjaunimas, bendrasajunginis, leninietis, tarybinio ūkio darbininkas, taupomoji kasa* ir kt. jau turi pažymą *psn.* ‘pasenęs žodis ar sąvoka’ (la. *novēc.*), *istor.* ‘istorinis, istorizmas’ (la. *vėst.*), yra tapę istorijos terminais, įgiję istorinę reikšmę.

Kaip jau minėta, lietuvių ir latvių pasyvioji leksika skirstytina ne tik į **išlikusią istorinę**, bet ir į **aktualizuotąją**. Aktualizuota leksika – buvę istorizmai ir archaizmai, pasenę žodžiai, sugrįžę į vartoseną todėl, kad atsirado atitinkami reiškiniai, sąvokos, realijos. Žodynų rašymo metu tokie žodžiai buvo pasyviosios leksikos dalis, todėl ir fiksuoti kaip istorizmai, archaizmai ar pasenę žodžiai (tai nurodo pažymos). Lietuvių ir latvių tautoms atgavus nepriklausomybę, žodžiai, turėdami dabartiniuose leksikografijos darbuose nuorodas *istor.* (la. *vėst.*), *psn.*, *arch.* (la. *novēc*)

šiais laikais grįžta (ar sugrįžo) į aktyviają leksiką ir žymi šiandien aktualias realijas. Jie vartojami gana dažnai, pavyzdžiui:

## SOCIALINĖS STRUKTŪROS

lie. *ekonomas* ‘ūkio vedėjas, ūkvedys’ (DŽ 2000, 115) la. *ekonomis* (LLŽ<sup>2</sup> 189);

Naujausiuose dvikalbiuose, aiškinamuosiuose lietuvių ir latvių kalbų žodynuose šis žodis pažymėtas kaip neaktualus, nebūdingas dabartinei kalbai, t.y. turi nuorodas *ist.* (DŽ, 1993, 148), *arch.* (LLŽ<sup>2</sup>, 189) ar *novėc.* (LLKŽ, 119). Tačiau mūsų dienomis ši realija ir ją įvardijantis žodis vėl tapo aktualūs ir populiarūs. Ne vienoje profesinėje mokykloje šiuo metu galima įgyti tokią specialybę – (*namų ūkio ekonomas, -ė*). Kaip matyti, skirtingų pažymų pateikimas prie to paties žodžio vėlgi rodo, jog istorizmus ir archaizmus neretai nėra lengva atskirti.

lie. *gildija* ‘pirklių susivienijimas’ (DŽ 2000, 174) la. *gilde* (LLKŽ 137);

Ši sąvoka naujausiuose lietuvių ir latvių kalbų žodynuose (LLKŽ, DŽ, LLŽ<sup>2</sup>) pateikta su *istor.* (la. *vėst.*) pažyma, mūsų dienomis šiek tiek praplėsta reikšme, yra gana dažna ir madinga. Ji vartojama spaudoje, televizijoje. Pvz., televizijos laidoje vienam žyminiam lietuvių aktoriui buvo užduotas klausimas: *Ką apie Europos Sąjungą mano aktorių g i l d i j a?* (LTV, 2003 05 07). Šis žodynininkų istorizmu laikomas žodis užfiksuotas ir šių laikų spaudoje: *Kaune įsikūrusi ir vienintelė Lietuvoje tekstilininkų g i l d i j a bei specializuota tekstilės galerija (Lietuvos dailininkų sąjungos almanachas, 2001/2, p. 35)*. Šiandien vartojama sąvoka *gildija* (la. *gilde*) gali reikšti ne tik pirklių, bet ir amatininkų, aktorių, gidų, moterų, eksperimentatorių, net žudikų susivienijimą.

Šio istorizmo aktualumas atsiskleidžia ir per dabartinius vietovardžius. Latvijos sostinėje Rygoje, senamiestyje, du pastatai, kuriuose įsikūrę Filharmonija ir Kultūros centras, yra vadinami *Lielā gilde* ir *Mazā gilde*, kaip tai buvo daroma nuo senų laikų. Tarybiniais metais žmonės tuos pastatus taip pat šiais senaisiais vardais vadino, tačiau oficialiai tie pavadinimai nebuvo įteisinti. Lietuvoje *Gildijos* vardu pavadintas viešbutis Plungėje.

## KULTŪROS SFEROS REALIJOS

lie. *rotušė* la. *rātsnams* ‘1.miesto savivaldybės pastatas’ 2. *rāte* ‘miesto savivaldybė’ (DŽ 2000, 664);

Analizuojamuose latvių žodynuose *vėst.* pažymą turintis žodis *rotušė*, šiuolaikiniame Latvijos visuomeniniame gyvenime yra aktualus pirmąja reikšme ‘pastatas’, antroji reikšmė yra išlikusi istorinė. Lietuvių kalbos žodyne (DŽ 1993, 2000) *rotušė* kaip ‘2. miesto savivaldybės pastatas’

neturi pažymos *istor.*, tik pirmąją reikšmę ‘miesto savivaldybė’ jis yra įtrauktas į archyvinį žodžių fondą.

lie. *kalėdoti* *psn.* ‘rinkti duoklę (kalėdą) iš tikinčiųjų’ (DŽ 2000, 277) la. *vēst. vākt meslus (nodevas, kolekti)* (LLKŽ 211);

Aktualizuotajai leksikai šį žodį galima priskirti todėl, kad pastaraisiais metais į kai kuriuos Lietuvos kaimus pamažu sugrįžta kalėdojimo tradicija (per Kalėdų šventes kunigai vaikšto pas tikinčiuosius ir renka duoklę (pinigus)). Todėl aktualus tapo ir šis veiksmą (tradiciją) įvardijantis žodis *kalėdoti*. To negalima pasakyti apie Latviją – latvių kalboje minėti atitikmenys tinka tik kalbant apie feodalinę santvarką.

Šis atvejis – dar vienas istorizmų ir archaizmų maišymo pavyzdys. LLVV jis turi nuorodą *novec.* (*novecojis* ‘pasenęs’), DŽ – *psn.* ‘pasenęs’, LLKŽ – *vēst.* (*vēsturisks* ‘istorinis’). Tokiais atvejais, kai yra sunku istorizmus ir archaizmus atskirti, latvių kalbininkė A. Laua siūlo vartoti bendresnį terminą *vecvārdi* ‘senožodžiai’ (Laua, 1981, 170).

#### ADMINISTRACINIAI TERITORINIAI VIENETAI

lie. *valsčiaus viršaitis* ‘valsčiaus valdybos viršininkas’ (DŽ 2000, 938) la. *pagastvecākais* (LLKŽ 580);

DŽ ši sąvoka registruota kaip istorizmas. Ir pagrįstai, nes administracinio teritorinio vieneto *valsčiaus* (jis buvo būdingas ir aktualus 20 a. pirmoje pusėje) Lietuva šiandien neturi. Nėra administracinio teritorinio vieneto *valsčiaus*, nereikalingas ir junginys *valsčiaus viršaitis*. 1995 metais Rygoje išleistame žodyne (LLKŽ) *valsčiaus viršaitis* turi nuorodą *vēst.* Kitokia situacija yra Latvijoje – mūsų dienomis realijos čia yra pasikeitusios. Žodžio *valsčius* latviškas atitikmuo *pagasts* kaip ‘administracinis teritorinis vienetas apskrityje’, nuo 1866 iki 1949 metų buvęs aktualus, tarybiniais metais pasitraukė iš visuomeninio gyvenimo leksikos. Šiandien ši realija ir žodis, pavadinantis ją, vėl sugrįžo į visuomeninį gyvenimą ir aktyviają vartoseną. Tai atsispindi ir LLKŽ žodyne. Tačiau *valsčiaus viršaitis* la. *pagastvecākais* (šnekamojoje latvių kalboje jis vadinamas ir trumpiniu *pagastvecis*) kaip ‘valsčiaus viršininkas’ į minėtą leksikografijos veikalą kaip aktyvios leksikos žodis neįtraukiamas ir vis dar laikomas istorizmu, nors Latvijoje tokia pareigybė egzistuoja ir yra aktuali nuo 1990-ųjų metų. Reali situacija registruota tik po aštuonerių metų – 2003 metais išleistame LLŽ<sup>2</sup> *valsčiaus viršaitis* nebėra laikomas pasyviosios leksikos žodžiu.

lie. *apskritis* ‘administracinis teritorinis vienetas’ (DŽ 1993, 34) la. *apriņķis* (LLVV 1, 1972, 256);



lie. **seniūnija** ‘1. mažiausias administracinis vienetas – kaimas ar keli kaimai, tvarkomi seniūno. 2. LDK žemės valda, skiriama seniūnui bajorui’ (DŽ 1993, 686) la. **senūnija**.

Sovietų valdžios metais abu žodžiai buvo paskelbti pasenusiais terminais. Lietuvai atgavus nepriklausomybę šie žodžiai atgaivinti ir plačiai vartojami, nes aktualios tapo šiais žodžiais įvardijamos realijos. Tačiau pasikeitusi padėtis latvių ir lietuvių kalbų žodynuose registruojama nevienodai. Skirtingai nei DŽ, LLKŽ sudarytojai, 2003 m. išleisto naujausio „Latvių–lietuvių kalbos žodyno“ (LLŽ<sup>2</sup>) autoriai stambų teritorinį vienetą *apriņkis* vis dar laiko neaktualiu žodžiu (tai pažymi nuoroda *istor.*). Dabartinė oficialioji terminija be šio žodžio nebeišsiverstų, nes jis grįžo į aktyviają leksiką ir žymi šių dienų realijas (ir Latvijoje, ir Lietuvoje didžiausią teritorinį vienetą įvardija *apskritis*). Tačiau, kaip matyti, ne visi naujausi leksikografijos darbai tai fiksuoja.

Panaši yra situacija ir su sąvoka *seniūnija*. Tiek lietuvių, tiek latvių žodynuose šis žodis turi *istor.* (la. *vēst.*) pažymą (pagrįstai tik antrąja reikšme kaip ‘LDK žemės valda, skiriama seniūnui bajorui’ jis yra istorizmas). Pirmąją reikšmę *seniūnija* ‘kaimas ar keli kaimai, tvarkomi seniūno’ šiandien yra dažnai vartojama, nes pavadina šių laikų realiją – mažiausią administracinį vienetą (kaimą ar kelis kaimus), pvz., *Joniškėlio seniūnija*.

## VALDYMO STRUKTŪROS

la. **dome** ‘įstatymų leidimo arba savivaldos organas. Valstybės dūma – įstatymų leidimo organas priešrevoliucinėje Rusijoje (nuo 1906 iki 1917). Miesto dūma – miesto savivaldos organas (priešrevoliucinėje Rusijoje, buržuazinėje Latvijoje’ (LLVV 2, 1973, 377) lie. **dūma**;

Kaip matyti, latvių kalbos žodynuose (LLVV; LVV (162), LLŽ (162)) šis žodis laikomas pasyviosios leksikos vienetu. Lietuviškajame žodyne (DŽ 1993, 2000) minėtos sąvokos neaptikta. Tačiau ir Latvijos, ir Lietuvos visuomenė šį žodį vartoja dažnai (spauda, televizija, internetas), nes aktuali tapo pati realija: nuo 1990-ųjų metų Rusijoje įstatymų leidimo institucija vėl vadinama *dūma*. LLŽ<sup>2</sup> šis žodis aktualizuotas: ‘*polit. dūma; taryba*’ (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 171).

la. **saeima** ‘1. įstatymų leidimo arba savivaldos organas burž. Latvijoje (nuo 1922 metų iki 1934 metų). 2. Junginyje „Latvijos Liaudies saeima“: įstatymų leidimo valdžios organas Latvijoje (nuo 1940 m. liepos 21 d. iki rugpjūčio 25 d., kai jis pasiskelbė Latvijos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiaja Taryba’ (LLVV 7 (1), 1989, 85) lie. **seimas**;

Nuo 1922 metų Latvijos Respublikos parlamentas buvo vadinamas žodžiu *Saeima*. Latvijai tapus viena iš 15 Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos „nare“, tokio reiškinių (ir žodžio) kaip *saeima* nebeliko, jis prarado aktualumą. Tai pažymima ir latvių žodynuose – prie šio žodžio pateikiama nuoroda *vēst.* 1990 metais atkurtoji nepriklausoma valstybė žodį *saeima* vėl susigrąžino. Žodis *saeima* – tai veiksmažodžio *iet* ‘eiti’ vedinys. Latvių nacionalinės poezijos pradininko ir pagrindėjo,

jaunalatvio Jurio Alunano sukurtas naujadaras *saeims* ‘valstybės taryba, žemės taryba’ vėliau imtas vartoti forma *saeima* su tam tikru reikšmės praplėtimu ‘susirinkimas, susiejimas, pasitarimas’. R. Kvašytės teigimu, dėl šio žodžio tinkamumo neprieštaravo ir latvių kalbininkai – Janis Endzelynas (Jānis Endzelīns) ir Janis Loja (Jānis Loja) (Kvašytė, Žilinskas, 2003, 99). J. Endzelyno nuomone, „prie *saeimos* žodžio mes iš formaliosios pusės neturime kur prikibti“. Tai, kad minėtas žodis patenka į aktualizuotos leksikos grupę, teigia ir J. Loja. Jo nuomone, žodis *saeima* nepriskirtinas istorizmams, „tai paliudija, pvz., Latvijos Liaudies Fronto informacinio biuletenio „Atmoda“ 1989 metų rugpjūčio 21 d. numeryje išspausdintas Latvijos Respublikos Konstitucijos projektas, kuriame sakoma, kad „aukščiausia valstybinės valdžios institucija yra saeima“. LLŽ<sup>2</sup> sąvoka *Saeima* aiškinama taip: ‘*polit.* Seimas (*Latvijoje*)’ (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 620). LLŽ – su pažyma *ist.* (LLŽ, 1977, 570). Pastebėtina, kad Lietuvos visuomeninio gyvenimo realiją pavadinantis žodis *seimas* latviškai keičiamas dviem atitikmenimis: ‘*pol.* seims, saeima (*parlaments*)’ (LLKŽ, 1995, 439).

## KARYBOS SFEROS REALIJOS

*lie. kadetas* ‘kariūnas, karo mokyklos auklėtinis ikitarybinėje Latvijoje ir kitose valstybėse’ (LVV 345) *la. kadets* (LLKŽ 211);

Dvikalbiai verčiamieji latvių–lietuvių (LLŽ, 294), ir lietuvių–latvių (LLKŽ, 211) kalbų žodynai šį žodį pateikia su pažyma *istor.* (*la. vėst.*). Tačiau Latvijai atgavus laisvę jis sugrįžo į aktualiąją vartoseną (šioje šalyje karo mokyklos auklėtiniai ir dabar vadinami kadetais). Tai atsispindi ir LLŽ<sup>2</sup>, kuriame sąvoka *kadetas* pateikiama jau kaip aktualizuotas žodis (LLŽ<sup>2</sup>, 314).

Aktualizuotajai karybos leksikai galima priskirti ir veikėją įvardijantį latvių kalbos žodį *aizsargs*, neturintį atitiktens lietuvių kalboje vienos iš savo reikšmių. Latvių kalbos žodis padarytas galūninės darybos būdu iš latviško priešdėlinio veiksmažodžio *aizsargāt* ‘apsaugoti’. Šiuo atveju žodynuose jis sulietuvinamas – pridedama galūnė *-as*: 3. *aizsargas* ‘*ist.* buržuazinės Latvijos fašistinės karinės organizacijos narys’ (LLŽ, 1977, 39). Žodyno sudarymo laikotarpio požiūrį atitinka ir aiškinimas, turintis neigiamą konotaciją. To nebėra LLŽ<sup>2</sup>: *aizsargs* ‘buržuazinės Latvijos sukarintos fašistinės organizacijos narys’ (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 30).

Kaip pastebi lietuvių kalbininkė R. Kvašytė, kai kurie Latvijos visuomeniniam gyvenimui būdingi ekvivalento neturintys žodžiai dvikalbiuose žodynuose aiškinami aprašomuoju būdu, nepateikiant jų sulietuvinėtų formų (Kvašytė, rankraštis, 6). Vienas iš tokios situacijos pavyzdžių – karinę realiją įvardijantis žodis *zemessardze*: ‘savanoriška nereguliarioji krašto apsaugos kariuomenė’ (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 790) arba ‘*ist.* savanoriška nereguliarinė kariuomenė’ (LLŽ, 1977, 721). LLVV minėtas žodis aiškinamas taip: ‘1. Latvijos Respublikos ginkluotųjų pajėgų sudėtinė dalis, jungianti savanorius, aktyviajai karo tarnybai nepavaldžius piliečius valstybei ginti, vidaus tvarkai

bei saugumui užtikrinti. 2. *ist.* Savanoriškų laikinų kariuomenės bei ginkluotųjų pajėgų papildomi būriai karo metu iš nemobilizuotinių gyventojų ' (LLVV 8, 1996, 604). Panašiai apibrėžiamas ir šios kariuomenės karys, latviškai vadinamas *zemessargs*: 'apsauginis, krašto apsaugos pulkų karys' (LLŽ<sup>2</sup>, 2003, 790). LLŽ jis pateikiamas su pažyma *ist.* (LLŽ, 1977, 721). Kaip matyti, 2003 metų žodyne žodis *zemessargs* jau yra įtraukiamas į aktyviają vartoseną, aktualizuotas.

## ŪKIO SFEROS REALIJOS

*la. jaunsaimniecība* 'nedidelis individualus kaimo ūkis (Latvijoje), atsiradęs po 1920 metų buržuazinės agrarinės reformos' (LLVV 4, 1980, 39 – 40) *lie. naujakurio ūkis, naujakurstė*; LLŽ (289), LLVV (39 - 40) autorių istorizmu laikomas minėtas žodis šiandien kalbos vartotojų yra aktualizuotas, nes pastaruoju metu Latvijos kaime taip pat dažnas ūkininkas yra naujakurstis. Šis pokytis užfiksuotas DŽ (415), LLŽ<sup>2</sup> (308). Pastaruosiuose leksikografinių darbuose minėta sąvoka istoriškumą žyminčių pažymų nebeturi.

*lie. latifundija* 'didelis privačios žemės plotas' (DŽ 1993, 356) *la. latifundija* (LLKŽ 259); Aktualizuotajai pasyviosios leksikos grupei šis istorizmas priskiriamas todėl, kad pastebėta, jog šiais laikais neretai vartojami šio žodžio vediniai, pvz., *latifundininkas*: "Gyvename kaip kokie aborigenai," – *atsidūsta dvarponio, didžiažemio arba, kaip vietiniai vadina, "latifundininko" žmona* (VEIDAS, 2003 nr. 11, p.30). Kaip matyti, šiuo atveju lietuviški, paprasti, aiškūs žodžiai (didžiažemis, dvarponis) kalbos vartotojų yra pakeičiami pasyviojo leksikos fondo tarptautiniu žodžiu *latifundininkas* ← *latifundija* [lot. *Latifundium* < *latus* 'platus' + *fundus* 'žemė, dvaras']. Taip pasyviajai leksikai priklausantis žodis (tai pažymi žodynai) bent jau tam tikroje vietovėje sugražinamas į aktyvią leksiką.

## EKONOMINĖS SFEROS REALIJOS

Į aktualizuotos leksikos grupę patenka ir kai kurie ekonominės sferos realijų, tiksliau – piniginių vienetų pavadinimai, pvz., *litas* – *lits*, *latas* – *lats*. LLKŽ<sup>1</sup> sąvoka *litas* turi pažymą *vėst.* ir komentuojama kaip *piniginis vienetas buržuazinėje Lietuvoje* (LLŽ, 366). Plg. *litas* lits (*naudas vienība*) (LLKŽ, 268). Žodis *latas* LLŽ autorių aiškinamas taip: *burž. Latvijos piniginis vienetas* (LLŽ, 346). Pažymos *ist.* čia jis neturi, tačiau jo priklausomybę pasyviajai leksikai atskleidžia komentaras. Plg. LLŽ<sup>2</sup>: *lats* latas *Latvijos piniginis vienetas, 100 santimų* (LLŽ<sup>2</sup>, 373).

Pastaruoju metu aktualizuotųjų terminų grupei būtų galima priskirti ir dvikalbiuose latvių–lietuvių kalbų (LLŽ, LLŽ<sup>2</sup>) žodynuose pažymą *arch.* turintį dalykinį terminą *lūgumraksts* – *pareiškimas, prašymas* (LLŽ, 361; LLŽ<sup>2</sup>, 389).

Aktualizuotajai leksikai galima priskirti ir šią istorizmų grupelę:

lie. *buržua* ‘Vakarų Europos viduramžių miestietis, vidurinio luomo atstovas’ (DŽ 2000, 95)  
la. *buržuā* (LLKŽ 85);

lie. *akropolis* ‘sen. Graikijoje – miesto dalis’ (TŽŽ 28) la. *akropole* (LLKŽ 96);

lie. *gubernija* ‘pagrindinis administracinis teritorinis vienetas Rusijoje nuo 17 a. pr. iki 1929 m.’ (DŽ 2000, 129) la. *gubernā* (LLKŽ 152) ir kt.

Šios pasyviosios leksikos aktualumą atskleidžia simboliniai pavadinimai. Minėti istorizmai yra įprasminami kavinių, restoranų, pramogų centrų pavadinimuose, pvz.: *Gubernija* yra įvardyta Šiaulių alaus darykla, *Buržua* – kavinė P. Višinskio gatvėje, *Akropolis* – prekybos centras Vilniuje, o gal ir kitur. Minėti atvejai yra labiau periferiniai dalykai, tačiau ir tokiais būdais pasyvioji leksika gali būti aktualizuojama.

\*\*\*

Taigi lietuvių ir latvių žodynų (dvikalbių, aiškinamųjų) medžiagos tyrimas aktualizacijos aspektu rodo, jog dalis abiejų giminingų kalbų pasyviosios leksikos sugrįžta (ar sugrįžo) į aktyviają vartoseną. Tai vyksta įvairiais būdais, pvz., vartojant juos be jokių apribojimų publicistiniuose bei kitų funkcinė stilių tekstuose, kasdieninėje šnekamojoje kalboje. Jie taip pat gali būti aktualizuojami per simbolinius pavadinimus ir pan.

Aktualizuojami administracinių teritorinių vienetų, valdymo, socialinių, ekonominių struktūrų, kultūros, karybos, ūkio realijų pavadinimai, dalykiniai terminai.

Kalbos, ypač leksikos, pokyčių fiksavimas – tai neatidėliotinas ir lietuvių, ir latvių leksikografijos uždavinys. Tačiau tyrimo objektu pasirinktų žodynų duomenys rodo, jog

leksikografijos leidiniai ne visada atitinka realybę bei nepakankamai operatyviai atspindi socialinės raidos įtaką. Tai lemia ir objektyvūs veiksniai: gana ilgas laiko tarpas, kol parengiamas bei išleidžiamas naujas žodynas.

## IŠVADOS

Pasyvioji leksika – tautos istorijos, ekonominio, kultūrinio, politinio, socialinio gyvenimo raidos atspindys. Dabartinės kalbos požiūriu šią leksiką galima skirstyti į pasenusią ir naujai susiformavusią. Pastaroji žodynuose arba nepateikiama, arba pateikiama negausiai. Be to, ji neturi specialių nuorodų apie tokį savo statusą, todėl magistro darbe pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į pasenusiąją leksiką. Pasyvioji leksika įvardija pasenusius, išnykusius praėjusių laikų daiktus, sąvokas, reiškinius, realijas, terminais tapusius žodžius. Pasyviosios leksikos žodžiai kalbinėje literatūroje vadinami istorizmais ir archaizmais. Archaizmai ir istorizmai yra panašūs, tačiau netapatūs dalykai. Lietuvos ir užsienio kalbininkai archaizmus traktuoja kaip pasenusius žodžius, išstumtus kitų tą pačią reikšmę turinčių žodžių, pvz., *tynė* ‘vonia’, *dukterėnas* ‘dukters vyras, žentas’. Dabartinėje kalboje tokie pasyviosios leksikos vienetai turi norminių sinonimų, o istorizmai, kalbotyrininkų suvokiami kaip išnykusių daiktų, reiškinių, realijų pavadinimai, pvz., *lažas*, *kolūkis*, *hetera*, jų neturi. Pastarųjų išlikimo laipsnis yra žymiai didesnis negu archaizmų. Pasyvioji leksika – etnografijos, istorijos, archeologijos ir kitų praeitį tyrinėjančių mokslų terminai. Pasyvūs žodžiai vartojami praeičiai aprašyti ir vaizduoti, dalis pasyviosios leksikos gali būti vartojama perkeltine reikšme, pvz., *lažas* ‘sunkus, varginantis darbas’.

Pasyvioji leksika fiksuojama įvairiuose (dvikalbiuose, aiškinamuosiuose) žodynuose. Archyviniam kalbos fondui priklausantys žodžiai leksikografijos veikaluose dažniausiai turi pažymas *ist.* ‘istorija, istorizmas’ (la. *vēst.*), *arch.* ‘archaizmas’, *psn.* ‘pasenusi realija ar sąvoka’ (la. *novēc.*). Praktinei pasyviosios leksikos analizei medžiaga rinkta iš lietuvių–latvių (LLKŽ (1995), LLKŽ<sup>1</sup> (1964) ir latvių–lietuvių (LLŽ (1977), LLŽ<sup>2</sup> (2003) kalbų žodynų. Aptikta apie 700 pasyviosios leksikos vienetų. Abiejų tipų žodžiai (istorizmai ir archaizmai) darbe nagrinėti kartu.

Istorizmų ir archaizmų leksinė klasifikacija ir jos analizė atskleidė, jog dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose aptikta pasyvioji leksika – labai įvairi, nevienalytė. Keičiantis Lietuvos gyvenimo politinėms, ekonominėms sąlygoms, santvarkoms, kito ir visuomenės ideologinės nuostatos, kultūrinės orientacijos. Tautų priklausymas skirtingoms valdžioms suponavo ir skirtingą kalbų leksiką.

Pagal tai, kokių sferų senovės, praėjusių laikų daiktus, reiškinius, realijas pasyvioji leksika įvardija, lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose fiksuoti istorizmai ir archaizmai suskirstyti į 14 atskirų grupių, kurios pavadina buitines, socialinio, politinio, religinio, kultūrinio, ekonominio ir kt. gyvenimo realijas, daiktus, reiškinius, asmenis, terminų mikrosistemas.

Gausiausios iš aptariamųjų grupių – socialinių (27%), politinių (18%), kultūrinių (9%), mažiausios – giminystės ryšių (~1%), istorinių laikotarpių (~1%), pavadinimų, kreipinių ir jų dalių (~1%), istorizmų ir archaizmų grupės. Tyrimui pasirinktuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų

žodynuose rasta ir tik baltiškajam regionui aktualios pasyviosios leksikos (*aisčiai, vaidilutė, būrai ir kt.*), ir visai šiam regionui nebūdingų archaizmų ir istorizmų (*chanatas, hetera, triumviratas ir kt.*). Daugelis archajinių, istorinių realijų, įvykių, reiškinių, daiktų pavadinimų yra ne nacionaliniai (t.y. įvardijantys tik lietuvių ir latvių tautoms aktualius dalykus), o priklauso daugeliui tautų (tai rodo ir tarptautinių žodžių gausa).

Toks lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos medžiagos gretinimas parodo archaizmų ir istorizmų darybos neatitikimus lietuvių ir latvių kalbose: lietuvių kalbai būdingesni pavieniai žodžiai arba žodžių junginiai, latvių kalboje dažnesni dūriniai. Tai rodo šios kalbos polinkį į ekonomiškumą ir ilgą laiką dėl istorinių aplinkybių susiklosčiusį tiesioginį vokiečių kalbos poveikį. Kaip žinoma, vokiečių kalboje gausu iš dviejų ar daugiau šaknų sudarytų žodžių. Gretinamoms giminingoms baltų kalbų šeimos kalboms būdingas ir kai kurių archaizmų ir istorizmų gramatinių kategorijų (giminės, skaičiaus) neatitikimas, pvz., *kiveris – ķivere, mezliava – mesli, nodevas*. Latviai turi daugiau archaizmų sinonimų nei lietuviai.

Aptarus dviejų baltų kalbų dvikalbių žodynų archaizmų ir istorizmų priklausymą atskiroms kalbos dalims, matyti, jog *ist.* (la. *vėst.*), *arch.*, *psn.* (la. *novec.*) pažymas turi nominatyvinės kalbos dalys: daiktavardžiai, būdvardžiai, skaitvardžiai, veiksmažodžiai, šių kalbos dalių junginiai. Daugiausia (81%) tokių pažymų dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose turi daiktavardžiai ir jų junginiai. Semantiniu požiūriu istorizmai, archaizmai – daiktavardžiai yra žmonių, gyvūnų, daiktų, pastatų, įvairių reiškinių pavadinimai, vardažodžių ir veiksmažodžių abstraktai. Mažiausiai pažymų turi skaitvardžiai (1%) ir veiksmažodžiai, jų junginiai (2%).

Lyginant dvikalbių lietuvių–latvių (LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup>) ir latvių–lietuvių (LLŽ, LLŽ<sup>2</sup>) kalbų žodynų pasyviają leksiką, pažymų sistemas, pastebėta, kad ir lietuvių–latvių, ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose istorizmai ir archaizmai pateikiami ne visada vienodai: su *istor.*, *arch.*, *psn.* pažymomis, be jų, su kitomis, stilistinių atspalvių (*iron.*, *šnek.*), veiklos sritį nurodančiomis (*polit.*, *ek.*, *geol.*, *kar.*, *lit.*, *zool.*) pažymomis. Tyrinėjant lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyviosios leksikos pažymų sistemas, pastebėta, kad latvių–lietuvių kalbų žodynai, ypač LLŽ<sup>2</sup>, turi įvairesnių pažymų. Be pažymų *ist.*, *arch.*, žodžių priklausymą archyviniam kalbos fondui čia žymi ir pažyma *psn.* Pirmuosiuose „Lietuvių–latvių kalbų žodyno“ ir „Latvių–lietuvių kalbų žodyno“ leidimuose, atitinkamai 1964 ir 1977 metais pasyviosios leksikos fiksuota mažiau nei naujausiuose, t.y. antruosiuose 1995 ir 2003 metų žodynuose. Pastarųjų žodynų archyvinį lietuvių ir latvių kalbų žodžių fondą papildė tarybinių laikų istorizmai, pvz., *komunizmas, spaliukas, tarybinis ūkis, komsorgas*.

Lietuvių–latvių kalbų žodynuose fiksuota istorizmų ir archaizmų maišymo atveju. Pvz., LLKŽ: **vaitas** *vėst.* voits (563) ir LLKŽ<sup>1</sup>: **vaitas** *novec.* voits (793). Latvių–lietuvių kalbų žodynuose tokių atvejų nerasta.

Dvikalbiuose lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynuose užfiksuota pasyvioji leksika nėra tapati, t. y. ne visada sutampa žodynuose fiksuotų žodžių kalbamojo aspekto pažymos. Dalis žodžių, lietuvių–latvių kalbų žodynuose turinčių *ist.*, *arch.* pažymas, latvių–lietuvių kalbų žodynuose arba apskritai nepateikiami (pvz., *akropolis*, *vahmistrs*), arba pateikiami be minėtų pažymų (pvz., *diližanas*, *nešiotė*). Ir priešingai, latvių–lietuvių kalbų žodynuose dalis žodžių, pvz., *kāķis* – *gėdos stulpas*, *sovhozs* – *tarybinis ūkis*, turi pasyvumą rodančias pažymas, LLKŽ, LLKŽ<sup>1</sup> šių žodžių apskritai neaptikta. LLŽ, LLŽ<sup>2</sup> autorių pasyviajai leksikai priskiriami žodžiai *pionierius*, *kolūkis* LLKŽ *vėst.* pažymos neturi.

Lietuvių–latvių ir latvių–lietuvių kalbų žodynų pasyvioji leksika tirta ir aktualizacijos atžvilgiu. Lietuvių ir latvių žodynų (dvikalbių, aiškinamųjų) medžiagos tyrimas aktualizacijos aspektu rodo, jog dalis abiejų giminingų kalbų pasyviosios leksikos sugrįžta (ar sugrįžo) į aktyviają vartoseną ir vartojama kur kas plačiau, ne tik mokslinėje ir mokslo populiarinimo literatūroje. Aktualizuojami administracinių teritorinių vienetų (*apskritis*, *seniūnija*), valdymo (*saeima*, *dūma*), socialinių (*ekonomas*, *gildija*), ekonominių (*litas*, *latas*) struktūrų, kultūros (*kalėdoti*), karybos (*kadetas*, *aizsargs*), ūkio realiųjų (*latifundija*, *jaunsaimniecība*) pavadinimai, dalykiniai (*prašymas*) terminai. Aktualizacija vyksta įvairiais būdais, pvz., vartojant pasyviosios leksikos vienetus be jokių apribojimų publicistiniuose bei kitų funkcinių stilių tekstuose, kasdieninėje šnekamojoje kalboje. Archaizmai ir istorizmai taip pat gali būti aktualizuojami per simbolinius pavadinimus (*Akropolis*, *Gildija*) ir pan.

Kalbos, ypač leksikos, pokyčių fiksavimas – tai neatidėliotinas ir lietuvių, ir latvių leksikografijos uždavinys. Tačiau tyrimo objektu pasirinktų žodynų duomenys rodo, jog leksikografijos leidiniai ne visada atitinka realybę bei nepakankamai operatyviai atspindi socialinės raidos įtaką. Tai lemia ir objektyvūs veiksniai: gana ilgas laiko tarpas, kol parengiamas bei išleidžiamas naujas žodynas.



## ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (2000). Vyr. red. St. Keinys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 967 psl.

IŽ – Asadauskienė N. ir kt. *Istorijos žodynas* (2003). Vilnius: Vaga. 434 psl.

LLKŽ – Balkevičs J., Balode L., Bojāte A., Subatnieks V. (1995). *Lietuviešu–latviešu vārdnīca*. Rīga: Zinātne. 656 lpp.

LLKŽ<sup>1</sup> – Bojāte A., Subatnieks V. (1964). *Lietuviešu–latviešu vārdnīca*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. 915 lpp.

LLŽ – Balkevičius J., Kabelka J. (1977). *Latvių – lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Mokslas. 760 psl.

LLŽ<sup>2</sup> – *Latvių–lietuvių kalbų žodynas* (2003). Sudaryt. A. Butkus. Kaunas: Aesti. 821 psl.

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* 1(1972), 2 (1973), 4 (1980), 7 (1989), 8 (1996). sēj. Rīga.

LVV – *Latviešu valodas vārdnīca* (1987) Rīga: Avots. [Prieiga per internetą: [www.ailab.lv](http://www.ailab.lv)]

SV – *Svešvārdu vārdnīca* (1999). Red. J. Baldunčiks. Rīga: Jumava. 879 lpp.

TTŽ – Vaitkevičiūtė V. (2001). *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Žodynas. 1039 psl.

1. Barauskaitė J. (1980). *Leksikologijos pradmenys: (Leksikos sluoksniai)*. Vilnius: Mokslas.
2. Barauskaitė J., Čepaitienė G., Mikulėnienė D., Pabrėža J., Petkevičienė R. (1995). *Lietuvių kalba I*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
3. Buivydienė R. (1997). *Lietuvių kalbos vedybų giminystės pavadinimai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
4. Gaivenis K. (2002). *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 148.
5. Gaivenis K. (2000). Terminų pragmatika. – *Terminologija* 7. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 5–8.
6. Gaivenis K., Keinys S. (1990). *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
7. Jakaitienė E. (1980). *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslas.
8. Karaliūnas S. (1997). *Kalba ir visuomenė*. Psichologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

8. Karulis K. (1992). *Latviešu etimologijas vārdnīca*. 2 sēj. Rīga: Avots.
9. Kvašytė R., Žilinskas J. (2003). Les reflets de l'évolution sociale dans les dictionnaires de la langue lettone. – *La langue libérée*. Bern, p. 91–109.
10. Kvašytė R. (2003). Istorinē leksika latvių bendrinės kalbos žodyne. – *Kalbos aktualijos VII*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, p. 4–9.
11. Kvašytė R. (2003). “Latviešu literārās valodas vārdnīcas” leksikas aktualizācija. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti 7*. Liepāja: LiePA, p. 330–340.
12. Kvašytė R. (2005). Latvijas gyvenimo realijos lietuvių šaltiniuose (rankraštis).
13. Kvašite R., Čepaitiene G., Župerka K. (2003). Valodas un rakstniecības stilistikā savdabība kā tautas vēstures sekas (lietuviešu un latviešu paralēles). – *Linguistica Lettica*. T. 12, p. 105–114.
14. Laua A. (1981). *Latviešu leksikologija 2.*, papild. izd. Rīga: Zvaigzne, 288 lpp.
16. *Leksikogrāfijas terminu vārdnīca* (2002). sast. A. Bankaos. Rīga: LU Latviešu valodas 17. stituts. 56 lpp.
17. LKE, 1999 – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
18. Loja J. (1968). Valodniecības pamatjautāmi. Rīga: Zvaigzne, 313 lpp.
19. ODL, 1997 – *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Sud. P.H. Matthews. Oxford, New York: Oxford university press.
20. Palionis J. (1979). *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.
21. Palionis J. (1999). *Kalbos mokslo pradmenys*. Vilnius: Mokslas.
22. Paulauskas J. (1987). *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas.
23. Pikčilingis J. (1975). *Lietuvių kalbos stilistika*. T. 2. Vilnius: Mokslas.
24. Rozenbergs J. (1995). *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
25. Rozenbergs J. (1976). *Latviešu valodas praktiska stilistika*. Rīga: Zvaigzne: Zvaigzne.
26. Sabaliauskas A. (1990). *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas.
27. *Valodniecības terminu vārdnīca* (1963). sast. R. Grabis, Dr. Barbare, A. Bergmane. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. 256 lpp.
28. Вендина Т. У. (2001). Введение в языкознание. Москва: Высшая школа. с. 165–170.
29. Лингвнистический энциклопедический словарь (2002). Главн. редакт. В. И. Ярцева. Москва: Большая Российская энциклопедия.

## PASSIVE VOCABULARY IN LITHUANIAN – LATVIAN AND LATVIAN – LITHUANIAN DICTIONARIES

### *Summary*

This master thesis presents analysis of passive vocabulary, i.e. historicisms and archaisms, found in Lithuanian –Latvian (1964; 1995) and Latvian – Lithuanian (1977; 2003) dictionaries. The mentioned language units are the names of old-fashioned, obsolete things, phenomena, concepts and realia. They are the only mouthpieces of such concepts and that is why we cannot manage without them when speaking about phenomena of the past. Besides, historicisms and archaisms are terms of history, ethnography, archeology and other studies related to the past. A number of this kind of vocabulary can be used in indirect meaning.

Passive vocabulary in this thesis is classified and discussed in the aspects of lexis, morphology and topicality. Historicisms and archaisms of the Lithuanian and Latvian languages (formation, grammatical categories, synonymy of passive vocabulary) are compared. The work also analyses how passive vocabulary (systems of labels) is presented in different dictionaries (bilingual, thesauruses) and whether the authors of different lexicographical publications acknowledge the same historicisms and archaisms.

The thesis is performed applying the comparative, descriptive – analytical and calculating methods.

Lexical and morphological classifications of historicisms and archaisms support the idea that the passive vocabulary found in bilingual Lithuanian – Latvian and Latvian – Lithuanian dictionaries are very diverse and heterogeneous. Historicisms and archaisms noted in Lithuanian – Latvian and Latvian – Lithuanian dictionaries fall into 14 different groups, which name realia, things, phenomena, people and terms of everyday, social, political, religious, cultural, economical, etc. life. The research revealed the inadequacy of the formation of archaisms and historicisms in the Lithuanian and Latvian languages: combinations of words are more characteristic of the Lithuanian language, whilst in the Latvian language the common means of word formation is junction.

The analysis of Lithuanian and Latvian dictionaries within the aspect of topicality shows that a part of passive vocabulary in both cognate languages comes back (or came back) to active use and is used not just in scientific and science fiction fields, but much wider. Topicality occurs in different ways, for example, using historicisms and archaisms without any constraint in journalistic and other types of texts as well as in everyday speech. They can also be topicalized as symbolic names.